

ՀԵԶԵՐԱՆԳԸ ՈՐՊԵՍ ՇԱՐԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑ

Վերջին ժամանակներս հայ լեզվաբանության մեջ ավելի հաճախ են անդրադառնում հնչերանգի ուսումնասիրությանը: Կան մի շարք աշխատություններ (4), որոնցում հնչերանգը ուսումնասիրված է փորձառական և ոչ փորձառական եղանակներով, հետադրուված են նրա էական շատ կողմեր:

Մեր ուսումնասիրության առարկան հնչերանգի՝ որպես շարակարգային կապակցության միջոցի, գործառության բնութագրումը և բացահայտումն է:

ՀԵԶԵՐԱՆԳԻ ՏՆՂԸ ԵՎ ԴԵՐԸ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄՅՈՒՍ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐԻ ԿՈՂՔԻՆ
ՇԱՐԱԿԱՐԳ, ԱԿՏՈՒՍԱ ՀԱՏՈՒՅԹԱՎՈՐՈՒՄ, ՀԵԶԵՐԱՆԳ

Հնչերանգի գոյությունը ոչ մի հեղինակ չի ժխտում, սակայն վերջինիս ինքնուրույն, լեզվական այլ երևույթներից (բառաքերականական կազմություններից և այլն) անկախ գոյությունը վիճարկելի է մնում:

Քանի որ մենք ակնկալություն չունենք քննարկելու հնչերանգի տեսությունն ընդհանրապես, ապա բավարարվում ենք հնչերանգի լեզվաբանական մի քանի հայեցակետերի բացահայտմամբ և մեզ համար՝ հարցի պարզաբանմամբ:

Ժամանակակից լեզվաբանական գրականության մեջ հնչերանգի գնահատման հարցում կան մի շարք մոտեցումներ (11, 14, 18): Այսպես՝ մի դեպքում ընդունվում է, որ հնչերանգը վերլեզվային իրողություն է և բուն լեզվաբանության մեջ մտնել չի կարող: Մյուս դեպքում հնչերանգը դիտվում է որպես լեզվաբանական երևույթ, որը սակայն համակարգ չի կազմում: Նրորորդ դեպքում հնչերանգը դիտվում է որպես լեզվաբանական համակարգ ներկայացնող իրողություն, որը սակայն ինքնուրույն մակարդակ չի կազմում:

Չորրորդ մտեցմամբ հնչերանգը ինքնուրույն կարգավորված լեզվաբանական իրողություն է: Սակայն այն նշանային այնպիսի մակարդակ չէ, ինչպիսիք են ձևական և դրա հետ համակցվող իմաստային միավորները:

Հաջորդ մոտեցմամբ հնչերանգը մի մակարդակ է, որն ունի իր կարգավորված ձևական և իմաստային միավորները: Լեզվաբանության խընդիրն է մատնանշել նրա տեղը լեզվական մյուս երևույթների շարքում:

Վեցերորդ խմբի ներկայացուցիչները գտնում են, որ հնչերանգը կարգավորված մի մակարդակ է, որն ունի ձևական և իմաստային իր հատկանիշները: Սակայն լեզվական մնացած երևույթների շարքում այն չունի իր ինքնուրույն տեղը: Հատկապես այս վերջին մոտեցումն է պաշտպանում և զարգացնում ժամանակակից սովետական հնչյունաբանության ներկայացուցիչներից մեկը՝ Տ. Մ. Նիկոլաևան, որի հնչերանգի տեսության մի քանի հիմնական դրույթները մենք պաշտպանում ենք:

Այսպես, ուրեմն, հնչերանգը ձևական և իմաստային ինքնուրույն հատկանիշներ ունեցող մի կարգավորված մակարդակ է: Սա նշանակում է, որ որպես կարգավորված երևույթ այն վերլուծելի է, որի ընթացքում կարելի է բացահայտել ու դաստասել ինչպես ձևական, այնպես էլ բովանդակային, իմաստային հատկանիշները:

Համառոտակի հիշենք հնչերանգի մասին ներկայումս գոյություն ունեցող մի քանի տեսություններ:

Ամենատարածվածներից է հնչերանգի հաղորդակցային գործառութային տեսությունը, որը պաշտպանում են բավական թվով հեղինակներ՝ տարբեր վերապահումներով:

Այն, որ հնչերանգը կապված լինելով խոսքի հետ դառնում է հաղորդակցման օղակներից մեկը և հետևաբար, իր վրա է կրում հաղորդման զգալի մասը, հասկանալի է և անվիճելի: Սակայն այս ընդհանուր դրույթի ընդունման հետ միաժամանակ միշտ չէ, որ պարզաբանվում է հնչերանգի լեզվական մյուս երևույթների հետ ունեցած կապի, փոխազդեցության և սահմանների հարցերը:

Հնչերանգի հաղորդակցային տեսության ներկայացուցիչներն են Վ. Ա. Արտյոմովը, Ե. Ա. Բրիգգոլնովան, Կ. Բարիշնիկովան, Ա. Կանիշևիկան և ուրիշներ: Առաջ քաշելով նպատակաուղղված հաղորդակցման պայմանը, նրանք հաճախ հնչերանգի ողջ էությունը տեսնում են սոսկ դրա մեջ: Այսպես, Վ. Ա. Արտյոմովը ընդունում է հնչերանգի չորս գործառութային հաղորդակցային, լեզվական, իմաստային, եղանակային (11): Մանրամասն շարադրելով դրանցից յուրաքանչյուրի դերը հնչերանգի կազմավորման գործում, հեղինակը առաջ է քաշում հնչերանգ, հնչերանգային տարբերակ, ինտոնեմա հասկացությունները, որոնց սահմանումն ու սահմանադատումը թվում է վիճաբանելի (11, 58): Ա. Մարտինեն հնչերանգի հիմնական գործառութային տեսնում է սոսկ հաղորդում կրելու մեջ (17, 39—397): Գ. Ֆորը հնչերանգի հիմնական էությունը տեսնում է էր նախ և առաջ նրա գործառական բնույթի՝ այսինքն հնչերանգի

միջոցով խոսքային իրադրության հոգեբանական բովանդակության դըրսերման մեջ (27):

Ե. Բալիի կողմից (27) հնչերանգին տրված բնութագրումը կարծես ավելի է բացահայտում վերջինիս բովանդակությունը: Նա գտնում է, որ «Հնչերանգը մի ակտուալիզատոր է, որը պոտենցիալ ասույթները վերածում է ակտուալի» (13, 50—51):

Ա. Մ. Պեշկովսկու հայտնաբերած փոխհատուցման օրենքը, (10), որը առավել շատ է բացահայտում հնչերանգի բնույթը, հետազայում մի շարք հնչյունաբանների կողմից ընդունվեց որպես միակը և արդյունքը ստացվեց այն, որ հնչերանգը որպես լեզվաբանական երևույթ փաստորեն նույնացվեց շարահյուսության հետ:

Հնչաշղթայի ակտուալիզացիայի գաղափարի հետ, որը իրականում հնչերանգի կատարած դերի մեջ կարևոր մաս ունի, միաժամանակ անհրաժեշտ է մատնանշել հնչերանգի մեկ այլ կողմը, որը բխում է վերը նշվածից և լրացնում է այն: Դա հնչերանգի՝ խոսքը հատույթավորելու հատկությունն է, որի նախնական գաղափարը մենք գտնում ենք դեռևս Լ. Վ. Շչերբայի մոտ (25, 85):

Շչերբայի տեսության համաձայն շարույթը անմիջականորեն կապվում է հնչերանգի կողմից խոսքը հատույթավորելու գործառության հետ: Նա շարույթ ասելով հասկանում էր խոսքային շղթայի արտասանական-ռիթմական միավորները, որոնք կարող են դրսևորվել ինչպես բառակապակցություններով, այնպես էլ առանձին բառերով:

Լ. Վ. Շչերբան և նրա ամբողջ դպրոցը գտնում է, որ շարույթը ենթադրում է քերականորեն կապակցված ստորադասություն, որը և հիմք է տալիս հնչերանգը կապելու շարահյուսության հետ:

Հնչերանգի մասին խոսելիս չպետք է անտեսել այն դերը, որ այն ունի խոսքի ակտուալ հատույթավորման գործում: Մենք կարծում ենք, որ հնչերանգը հենց այն միջոցն է, որով արդեն հայտնի հաղորդումը առանձնացվում է նոր տրվողից, այսինքն՝ կատարում է թեմայի և ռեմայի տարբերակում:

Այս մասին իր ժամանակին նշել է նաև Փ. Դանեշը, գտնելով, որ հնչերանգի հիմնական գործառությունը փոխակերպական պոտենցիալ միավորները իրական հաղորդակցող միավորների վերածելն է: Հեղինակը նշում է, որ դրանով իրականանում է ակտուալ հատույթավորումը, խոսքը՝ արտասանվածքի կամ նախադասության վերածելու փաստը և ինքնըստինքյան մատնանշվում մի կողմից՝ արդեն հայտնին, և մյուս կողմից՝ նորը (26):

Հնչերանգի կողմից այս նորի ընգծումը, որը կատարվում է զանազան միջոցներով (ինչպես բառային, բառակապակցական, այնպես էլ

շարահյուսական կամ էլ զուտ հնչերանգային, օրինակ դադարների միջոցով) մենք դիտում ենք իբրև հնչերանգի մի գործառություն, որը կապվում է վերջինիս իմաստային հարաբերություններ արտահայտելու գործառության հետ: Ի միջիայլոց դադարների միջոցով կատարվող խոսքի հասույթավորումը կառուցված է և շարահյուսական հատուկությամբ:

Այսպիսով հնչերանգը բնութագրվում է երեք հիմնական հատկանիշ-գործառություններով՝ 1. ակտուալիզացնող, որն իրականացնում է հատուկավորումը (տեքստ-հնչաշղթա, նախադասություն-հնչադասություն, շարույթ-հնչատակտ, բառ-հնչաբառ): 2. Կապակցություններ արտահայտող կամ իրականացնող, որն արտահայտվում է լեզվական միավորների աստիճանականությամբ (համադասություն, ստորադասություն, միջանկյալ խոսք և այլն): 3. Իմաստային հարաբերություններ արտահայտող՝ գլխավոր և երկրորդական, արդեն հայտնին և նորը:

Այս բոլորն իրականանում է հաղորդակցման շղթայում*:

Այստեղ նպատակահարմար է ավելի մանրամասն խոսել շարակարգ, ակտուալ հատուկավորում և հնչերանգ հասկացությունների փոխհարաբերության մասին:

Շարադրանքի սկզբում նշեցինք, որ հնչերանգի որպես շարակարգային կապակցության միջոցի հարցը քննելիս առնչվում ենք ակտուալ հատուկավորման հետ, քանի որ վերջինս անմիջականորեն կապվում է հնչերանգի՝ հատուկավորող գործառության հետ:

Ակտուալ հատուկավորման մասին խոսելիս մենք անմիջականորեն բախվում ենք թեմա-ռեմա (հնի կամ հաղորդվածի և նորի կամ հաղորդվելիքի) հասկացությունների հետ**:

Նախ, ի՞նչ բան է ակտուալ հատուկավորումը: Բանն այն է, որ հաղորդողի համար, կոնկրետ կոնտեքստում տվյալ հատուկավորումը ամեն-

*) Հաղորդակցման գործառությունը, որպես հնչերանգը բնութագրող, մենք, չենք առանձնացնում որպես ինքնըստինքյան հասկանալի երևույթ: Հաղորդակցումը լեզվի դոշն է և բոլոր այն երևույթները, որոնք ինչ-որ շափով առնչվում են լեզվի հետ, ծառայում են հաղորդակցմանը: Հաղորդակցումը, որպես ընդհանուր գործառություն, բնորոշ է լեզվական բոլոր երևույթներին՝ առանց բացառության: Հնչերանգը իրականացնում է խոսքի բաղկացուցիչների միջև եղած կապը և հնչաշղթաների հոսքը, այսինքն՝ հաղորդակցումը դարձնում է կապակցված ամբողջություն: Այդ պատճառով մենք հնչերանգը, որպես լեզվական երևույթ ուսումնասիրելիս, հաղորդակցումը հնչերանգը բնորոշող գործոնների մեջ չենք մտցնում, այլ փնտրում ենք այն յուրահատուկը, որը միայն հնչերանգին է հատուկ:

** Թեման հաղորդվող առարկան է, ռեման՝ այն, ինչ հաղորդվում է այդ առարկայի մասին:

նից հարմարն է և կարևորը: Խոսողը կամ հաղորդողը կցանկանար իր ասելիքը տեղ հասցնել հատկապես տվյալ հատվածների առանձնացմամբ կամ ընդգծմամբ:

Անկտուալ հատուկթավորման միջոցներից հայտ լեզվում առավել գործուն են երկուսը՝ ա) բառերի գրաված դիրքը նախադասության մեջ և բ) հնչերանգը:

Ինչպես տեսնում ենք, երկու միջոցներն էլ ուղղակիորեն առնչվում են շարակարգի հետ, եթե շասենք, որ դառնում են վերջինիս համար կապակցող և ամբողջացնող գործոններ:

Անկտուալ հատուկթավորման գաղափարը վերջերս է մուտք գործել լեզվաբանության մեջ: Սկզբնապես այն դիտվում է որպես խոսողի տրամաբանության կամ հոգեբանության հետ կապվող երևույթ: Սրանով են բացատրվում այն անվանումները, որ տրվել են անկտուալ հատուկթավորման բաղադրիչներին. «հոգեբանական ենթակա» և «հոգեբանական ստորոգյալ» Г. Пауль, Принципы истории языка, М. 1960, էջ 339. «Հոգեբանական ստորոգյալը» հեղինակը դիտում է որպես խոսքի ամենաուժեղ շեշտակիր հատված): Ռուս լեզվաբանության մեջ այս հարցերը շոշափվել են Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովի, Ա. Մ. Պեշկովսկու, Լ. Վ. Շչերբաչի, Վ. Վ. Վինոգրադովի կողմից:

Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովը տարբերակում էր մտցնում «հոգեբանական դատողության» կամ «ամտքի նախադասության» և «քերականական նախադասության» կամ «խոսքի նախադասության» միջև: Նա գտնում էր, որ քերականական նախադասությունների քերականական վերլուծությունը պետք է հստակորեն տարբերել այն դատողությունների կամ մտքային նախադասությունների հոգեբանական վերլուծությունից, որոնք արտահայտվում են խոսքում՝ քերականական նախադասությունների մեջ» (24, 458): Օրինակ «Թռչումը թռչում է» նախադասությունը կարող է ունենալ որպես հոգեբանական ենթակա «թռչում է» քերականական ստորոգյալը, իսկ քերականական ենթակա «թռչումը» կարող է դառնալ հոգեբանական ստորոգյալ:

Ա. Մ. Պեշկովսկին մի քիչ ավելի լայնացրեց այս հարցադրումը: Նա գտնում էր, որ «հոգեբանական դատողությունը» գործում է ոչ միայն մտքում, այլև խոսքում, քանի որ հոգեբանական ստորոգյալը խոսքում առանձնանում է տրամաբանական կամ «հոգեբանական» շեշտով:

Ինչպես հայտնի է Ա. Մ. Պեշկովսկին փաստորեն առաջինն էր, որ նշանակություն տվեց հնչերանգին և բառերի դասավորությանը՝ քերականական լծաստներ արտահայտելու գործում, և դրանք դիտեց որպես քերականական միջոցներ. ընդ որում՝ հնչերանգին ավելի մեծ դեր էր հատկացնում քան բառերի դասավորությանը (19, 52):

Այսպիսով՝ հատուկ ուշադրություն նվիրելով խոսքի հնչերանգային կողմին, Ա. Մ. Պեշկովսկին, փաստորեն ընդհուպ մոտենում է ակտուալ հատույթավորման պրոբլեմին, սակայն շրջանցում է այն, քանի որ գրանում է, որ հնչերանգը արտալեզվական երևույթ է:

Ընդգծելով հնչերանգի դերը՝ Պեշկովսկին առանձնացնում է «հնչերանգային ստորոգյալը»՝ հակադրելով այն «քերականական ստորոգյալին» (19, 52): Նրանք համընկնում են, երբ ֆրազային շեշտը գտնվում է կամ բայի կամ բայի հետ առնչվող բառերի վրա: Մնացած դեպքերում, երբ, օրինակ, շեշտակիրը ենթակա է, այդ երկու տեսակի ստորոգյալները հեռանում են միմյանցից և միտքը ձգում են տարբեր կողմեր: «Հնչերանգային ստորոգելիությունը» քերականական կատեգորիա չէ», նշում է նա (19, 171—172): Այն հատվածում, որտեղ Ա. Մ. Պեշկովսկին քննում է ընդարձակ և համառոտ նախադասությունների երկանդամության հարցը (19, 418), այն մենք ընկալում ենք որպես նման նախադասությունների երկատում՝ հնչերանգի օգնությամբ, որը փաստորեն նշանակում է տվյալ խոսքային կոնկրետ իրադրությունում մեր կողմից ցուցաբերվող տարբերակված վերաբերմունք՝ նախադասության այս կամ այն հատվածի նկատմամբ: Սա փաստորեն ակադեմիկ հատույթավորման հարցադրումն է, որը սակայն Ա. Մ. Պեշկովսկու կողմից կոնկրետ անվանում և ձևակերպում չի ստացել:

«Տրամաբանական» կամ «հոգեբանական» ստորոգյալի մասին խոսում է նաև Լ. Վ. Շչերբան, երբ առաջ է քաշում խոսքի ռիթմական-հնչերանգային կառուցվածքի ուսումնասիրության խնդիր:

Խոսելով միանգամ և երկանգամ ֆրազների մասին Լ. Վ. Շչերբան ներկայացնում է դրանց որպես առանձին հնչերանգային միավորներ, որտեղ հատվածներից մեկը՝ այն, որ կրում է տրամաբանական շեշտ, փաստորեն ներկայացնում է հաղորդման մեջ այն նորը, որը ցանկալի է առանձնացնել: Այդ հատվածների միջև գոյություն ունի «տրամաբանական ենթակայի և ստորոգյալի հակադրամիասնություն» (25, 117—118): Հայտնի է այն փաստը, որ երկանգամ ֆրազներում իմաստային հակադրման հիմքում ընկած է հիմնականում հնչերանգի երկանդամությունը, երբ հատույթավորված հատվածներից մեկի հնչերանգը գերիշխում է մյուսի նկատմամբ: Հայերը կառուցող ժողովուրդ են: Այդ գրքերը կարելի է կարդալ:

Մեկանգամ ֆրազները, որոնց մեջ առկա է շեշտակիր դերանուն, հնչերանգային տեսակետից հակադրիչ հատվածներ չունեն: Սա գնացի կայաբան: Նա անցյալ տարի եղել է այնտեղ:

Բառերի դասավորությունը Լ. Վ. Շչերբան դիտում է ավելի շատ կապ-

ված ռիթմական միավորների՝ շարույթների հետ, որոնք դիտվում են որպես ինքնուրույն իմաստային ամբողջություններ:

Երկշարույթային նախադասություններում իմաստային հակադրամիասնությունը՝ կապված բառերի դասավորության հետ, միաժամանակ ընդգծում է հաղորդման այն հատվածը, որը կրելով տրամաբանական շեշտ, տալիս է նոր հաղորդում: Երևանը հին քաղաք է: Իր հնությունը այն դասվում է Հռոմի և այլ հին քաղաքների շարքը:

Այսպիսով՝ Լ. Վ. Շչերբայի մշակած պոբլիցները՝ կապված ռիթմական-հնչերանգային իմաստային հատվածների և շարույթային հակադրամիասնությունների հետ, փաստորեն ակտուալ հատույթավորման հարցի հետ շատ ընդհանուր կողմեր ունեն:

Մինչև վերջերս բառերի ազատ դասավորությանը, բառերի ազատ տեղափոխություններին՝ նախադասության ներսում, և բառաձևերի ու օժանդակ բառերի միջոցով իմաստների արտահայտմանը հավասար արժեք էին տրվում: Այնինչ, (ինչպես դեռ Ա. Մ. Պեշկովսկին էր նշում), դրանք հավասար արժեք չունեն, չնայած երբեմն գործառական տեսակետից կարող են փոխարինել միմյանց:

1960-ական թվականներից սկսած Վ. Մատեզիուսի, այնուհետև Ֆ. Դանեշի, Յա. Ֆիրբասի, Պ. Ադամեցի և ուրիշների կողմից բառերի դասավորության հարցը, ստանալով «ակտուալ հատույթավորում» անվանումը, դրվեց գիտական հիմքերի վրա: Միայն, ինչպես նշում է չեխ գիտնական Վ. Մատեզիուսը, պետք էր տարբերել ակտուալ հատույթավորումը՝ նախադասության ձևական հատույթավորումից (16, 240—245)

Սովետական լեզվաբանության մեջ Վ. Մատեզիուսի նախադասության իմաստային ակտուալ հատույթավորման տեսությունը՝ միջուկի և ստորոգվող մասի, հնի և նորի, թեմայի-ռեմայի և այլն հասկացողությունների մոտաքույ, ըստ արժանվույն գնահատվեց: Դրանք տարբեր հեղինակների մոտ տարբեր անվանումներ ստացան՝ «եղածը և նորը» — Կրուշինիցկայա, միջուկ և ստորոգվող մաս — Ի. Պ. Ռասպոպով. վերջինս ակտուալ հատույթավորման ձևավորման կարևոր միջոցներից է համարում բառերի դասավորությունը և հնչերանգային միջոցները, և այլն (15, 14):

Կարևորն այն էր, որ ակտուալ հատույթավորման հարցերը քննելիս մի քանի հեղինակներ (10) իրավացիորեն առաջնային նշանակություն են տալիս նախադասությունների գծային-դինամիկ կառուցվածքին, որը փաստորեն մի շարք կոնկրետ նախադասությունների ամբողջությունն է: Դրանք բնութագրվում են շարահյուսական միանման անդամներով, բառերի միանման դասավորությամբ և միանման ֆրազային շեշտով (ըստ տեղի): Վերջինս (ֆրազային շեշտի հետ կապված) կարևոր գործոն է

ակտուալ հատույթավորման ընթացքում՝ նախադասության հաղորդվող տեսակը կամ ուղղվածությունը որոշելու համար:

Քանի որ ակտուալ հատույթավորումը մատնանշում է նախադասության հաղորդակցման նպատակը, իսկ ինչպես հայտնի է նպատակադրված հաղորդակցումը իրականանում է հնչերանգային ձևավորման միջոցով, ապա սղանից ելնելով ակտուալ հատույթավորման տեսության կողմնակիցները առաջ են քաշում ասույթ հասկացությունը, որը փաստորեն նախադասությունն է՝ խոսքային գործառնության տեսանկյունից:

Քանի որ մենք ակտուալ հատույթավորման հարցերը շոշափում ենք միայն շարակարգի և հնչերանգի հետ կապված, ապա ասույթի տեսությունը, որը վերջին տարիներս բավական լայն տարածում է դտել (15, 22), այստեղ առանձին ուսումնասիրության նյութ չի դառնում: Նշելով ակտուալ հատույթավորման դերը նախադասության տարբեր հատվածների առանձնացման գործում (թեմա և ռեմա), կցանկանայինք ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ նախադասության շարահյուսական քերականական հատույթավորումը և ակտուալ, այսինքն՝ կոնկրետ կոնտեքստից կամ իրադրությունից բխող, հատույթավորումը կառող են շհամրնկնել: (Հմմտ. ավանդական սուբյեկտ և պրեդիկատ, կամ ենթակայի ու ստորոգյալի հարաբերությունը): Ձինվորենք եկան... օրինակում համընկնում են շարահյուսական ենթական և ակտուալ հատույթավորման ենթական: Նկան զինվորենք... այս դեպքում՝ ոչ. ենթակայի տեղում ստորոգյալն է, ստորոգյալի տեղում՝ ենթական: Հենց այս դեպքում է, որ հնչերանգը հանդես է գալիս իր ամենադորեղ՝ նախադասությունը իմաստավորելու և նպատակադրված հաղորդակցում կազմակերպելու դերով, որովհետև սոսկ բառերի դասավորությամբ, տվյալ դեպքում տեղափոխությամբ՝ առանց հնչերանգի ակտիվ մասնակցության, չի կարելի հաղորդակցումը լիարժեք և նպատակադրված կոնտեքստով կազմակերպել: Իզուր չէ, որ Ա. Մ. Պեշկովսկին նշում է հատկապես այս տարբերությունը: «Շարահյուսական իմաստների բոլոր տարբերակները, որոնք ստեղծվում են բառերի դասավորության փոփոխության հետևանքով (նս վաղը կգամ քեզ մոտ: Նս քեզ մոտ կգամ վաղը: Նս կգամ քեզ մոտ վաղը: Վաղը ես կգամ քեզ մոտ: Նվ այն), յուրաքանչյուր դեպքում նոր հնչերանգով բոլորովին տարբերվում են այն իմաստներից, որոնք ստեղծվում են բառաձևերի ու օժանդակ բառերի միջոցով: Նվ այս առումով բառերի դասավորությունը (այսպես կոչված ազատ), որպես քերականական միջոց, ավելի քիչ դեր ունի, քան հնչերանգը: Մենք գիտենք դեպքեր, երբ ամբողջական իմաստ արտահայտելիս հնչերանգային միջոցները ձուլվել են իսկական քերականական միջոցներին, սակայն բառերի դասավորության կապակցությամբ նման

փաստ շունենք: Այսպիսով՝ բառերի՝ դասավորութիւնը մենք կարող ենք բնութագրել ոչ միայն որպէս օժանդակ միջոց, այլ միջոց, որը հնչերանգից մեկ կարգով եւ է մնում» (19, 52): Այսպիսով, քանի որ մեր վերջնական նպատակը հնչերանգի դերի բացահայտումն է՝ շարակարգի անդամների կապակցութեան դրսևորման մեջ, ապա առնչվելով ակտուալ հատույթավորմանը, մենք շոշափում ենք նաև որոշ հարցեր կապված նախադասութեան իմաստային կողմի հետ: Առանց իմաստային հատույթավորման, շարակարգի վերլուծութիւնը և կապակցութեան ձևերի բացահայտումը ոչ միայն լիարժեք չէ, այլև անհնար է:

Հնչերանգի օգնութեամբ նախադասութեան հաղորդակցման նպատակը բացահայտելը փաստորեն նշանակում է թեմայի և ռեմայի հարաբերութեան դրսևորում, այդ հարաբերութեան նկատմամբ խոսողի վերաբերմունքի դրսևորում: Ինչու՞ ենք այս մասին շեշտում, որովհետև միշտ չէ, որ թեման լինում է հայտնին, իսկ ռեման՝ նորը, անհայտը, որի մասին պետք է հաղորդվի. երբեմն լինում է նաև հակառակը՝ մեկի մասին խոսվում է, հետո միայն անունն է սրվում: Ուրեմն հնչերանգն է, որ կոնկրետացնում է հնի և նորի հարաբերութիւնը և իրադրութիւնը դարձնում պարզ: Բառերի դասավորութեան և հնչերանգային փոփոխութիւնների հետևանքով տեղի է ունենում, այսպես կոչված, ակտուալիզացիա, այսինքն՝ տվյալ նախադասութիւնը (կամ ասույթը) հարմարվում է տվյալ կոնկրետ խոսքային իրադրութեանը և ստանում է հաղորդման նպատակաուղղվածութիւն: Ասույթների միջև ստեղծվում են շարույթային հարաբերութիւններ, որոնք խոսքի շղթայում հետևում են մեկը մյուսին և պայմանավորում տրամաբանական-իմաստային կապը:

Հարացույցն այս դեպքում ստեղծվում է նախադասութիւնների կամ ասույթների միջև, որոնք միավորվում են շարահայտական կառուցվածքի ընդհատմամբ և տարբերակվում միմյանցից միայն ձևական հատկանիշներով՝ բառերի դասավորութեամբ և հնչերանգով: Հնչերանգային ցուցանիշներով այն արտահայտվում է հետևյալ կերպ. թեման, որը տեղավորված է նախադասութեան սկզբում, առանձնանում է տոնի բարձրացմամբ, իսկ ռեման, որը տեղավորված է նախադասութեան վերջում, առանձնանում է ֆրազային շեշտով, որը պատմողական նախադասութիւններում դրսևորվում է տոնի իջեցմամբ: Սա նախադասութիւնների ամենատիպական տարբերակն է, երբ թեման նախորդում է ռեմային:

Տոնային այս հարաբերութիւնը դանադան տարբերակումներ է ստանում՝ պայմանավորված թեմայի և ռեմայի շարույթային կախվածութեան աստիճանից. որքան կախվածութիւնը թույլ է, այնքան տոնային ցուցանիշները թույլ են և հակառակը: Դրանք կարող են ցայտունանալ միայն

խոսողի կողմից հաղորդմանը տրվող ոճային կամ նպատակային շեշտվածութիւն շնորհիւ: Դիտենք հետեւյալ օրինակները:

1. Ամռանը կուզենայի այցելել օլիմպիական Մոսկվա: (Զեզոք հընչերանգային պատկեր):

2. Ամռանը կուզենայի այցելել օլիմպիական Մոսկվա: (Շեշտվում է ժամանակային հարաբերութիւնը):

3. Ամռանը կուզենայի այցելել օլիմպիական Մոսկվա: (Ընդգծվում է օբյեկտի ձևական հատկանիշը):

4. Ամռանը կուզենայի այցելել օլիմպիական Մոսկվա: (Հնչերանգային հակադրման միջոցով (Մոսկվան և ոչ թե Մինսկը) օբյեկտը դառնում է մտքի կենտրոն):

«Ամռանը կուզենայի» — թեման հնչերանգի շնորհիւ յուրաքանչյուր անգամ դառնում է նոր հաղորդման սկիզբ (ռեմա):

Համառոտակիրորեն այսպիսին է մեր պատկերացումը շարակարգի, ակտուալ հատույթավորման և հնչերանգի միջև դիտվող հարաբերութեան մասին:

ՇԱՐԱԿԱՐԳԸ ՁԵՎԱՎՈՐՈՂ ԲԱՆԿԱՅՈՒՑԻՋՆԵՐԸ

Հնչերանգի՝ որպէս շարակարգային կապակցութեան միջոցի վերլուծման ընթացքում մենք գործ ունենք փաստորեն տեքստի լեզվաբանութեան հետ և անմիջականորեն առնչվում ենք նրա հետեւյալ օղակներին. հնչաշղթայի և տեքստ, հնչադասութիւն և նախադասութիւն, հնչատակտ և շարույթ, հնչաբառ և բառ, վանկ: Վերջին երկուսը հնչերանգ կրող նվազագույն օղակներն են: Այս առումով անհրաժեշտ է ամփել հանգամանորեն անդրադառնալ հնչերանգին և նրա հետ առնչվող մի քանի երևույթներին՝ Գ. Զահուկյանի կողմից տրված բնութագրումներին:

Ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանն իր «Ժամանակակից հայերենի տեսութեան հիմունքները» գրքում մի փոքրիկ հատված է նվիրել հնչերանգի և հնչերանգին հարող մի քանի հասկացութիւնների պարզաբանմանը: Այդ ոչ ծավալուն հատվածում հնչյունաբանական շատ կարևոր հարցեր են լուսաբանվում: Հարցի ուսումնասիրութիւնը կատարելով երկու տարբեր պլաններում՝ հնչյունաբանական (որպէս լեզվի միավորներ) և իմաստային շարահյուսական (որպէս խոսքի միավորներ) հեղինակն առաջադրում է իր տեքմինաբանութիւնը, որից մենք օգտվում ենք:

Հեղինակը հնչերանգը սահմանում է որպէս «հնչաշղթայի վերհնչութեան հատկութիւնների որոշ հարաբերութիւն, որ ուժգնութեան, տեղութեան և բարձրութեան տարբերութիւնների պարբերականութեան և կանոնավորութեան դեպքում դրսևորվում է որպէս ռիթմ: Զափածո խոսքը ռիթմական խոսք է» (7, 90):

Հեղինակը հիմնականում վերլուծում է հնչերանգի ֆիզիկական հատկանիշները, համառոտակի նշելով դրանց դերը խոսքի կազմավորման գործում: «Հնչերանգը կազմող՝ ուժգնության սովորական շեշտերը տարբեր ուժի են լինում ըստ միավորների ենթադասության. պարունակող միավորների ընդհանուր շեշտը, որ ընկնում է որևէ բառի վրա (այն լինում է վերջին բառը, իսկ սաստկական շեշտ ունեցող բառ լինելու դեպքում՝ այդ բառը), ավելի ուժեղ է լինում, քան պարունակվողներինը» (7, 90): Կարևոր գործոն են հնչերանգի համար տոնային տարբերությունները, որոնք բարձրացումներով և իջեցումներով կազմում են տառասանակ ալիք: Սովորական դատողական խոսքում՝ ավարտի պահին այդ ալիքը իջնում է:

Շեֆե հնչաշղթայի մեջ կա սովորականից տարբեր տոն ունեցող բառ, ապա տոնի տարբերությունները (ելեէջումը, ինտոնացիան) որոշ յուրահատկություններ են ձեռք բերում. սպասողական խոսքը (օրինակ՝ հարցումը) սովորաբար ուղեկցվում է բարձրության աճով, որ արտահայտում է խոսողի ներքին լարումը» (7, 90):

Գ. Զահուկյանը խիստ կարևոր է համարում հատկապես դադարի գործոնը հնչերանգի կազմավորման գործում:

«Հնչաշղթան կարող է բաժանվել որոշակի հատվածների, որոնք բնութագրվում են սկզբնային և վերջնային տևական դադարներով, ավարտային ելեէջումով: Այս հատվածները երկպլանային միավորների մեջ համապատասխանում են նախադասություններին և կարող են կոչվել հնչական նախադասություններ (հնչական ֆրազներ), կամ, համառոտակի, հնչադասություններ» (7, 90)*:

Այնուհետև շարունակելով հատուկափորումը, հեղինակը հնչադասությունների մեջ առանձնացնում է հնչատակտերը (արտասանական տակտերը), որոնք համապատասխանում են ավանդական շարույթին: «Սրանք բառեր կամ բառերի կապակցություններ են, որոնք ի տարբերություն բառերի, բնութագրվում են սկզբնային և վերջնային որոշակի հնչադասություններից ավելի փոքր դադարներով և ելեէջային որոշակի բնութագրով» (7, 81): Որպես հնչատակտեր կազմողներ Զահուկյանն առանձնացնում է հնչաբառերը, որոնք հնչադասությունների մեջ մտնող վանկերը կամ վանկերի կապակցություններն են և ունեն ուժգնության մեկ շեշտ: Նրկար միավորների դեպքում առկա են մի քանի թույլ շեշտեր: Սրանք հնչաբառերն են: Նրկալանային միավորներից դրանք համապատասխանում են բառերին, թեև երբեմն մեկ հնչաբառ կարող է

* Ի միջի ալիք հեղինակը «ելեէջում» և «ինտոնացիա» տերմինները նույնացնում է, միաժամանակ դրանք առանձնացնելով «հնչերանգ» տերմինից: Այս հարցին մենք շնչանդրադառնում, տե՛ս էջ 90, վերևից 3-րդ պարբերությունը:

ընդգրկել մեկից ավելի բառեր: Օրինակ, հասնելուն պես, ազնիվ խոսք, հրաձեռնի պահ:

Այսպիսով հարաբերության մեջ գտնվող միավորների շղթան, որի յուրաքանչյուր օղակն իր վրա է կրում հնչերանգի բաղկացուցիչներից կամ կազմիչներից որևէ մեկի անմիջական ազդեցությունը (կամ տոնի բարձրության կամ ուժգնության շեշտի, կամ՝ դադարի և այլն) հատուկ-թավորման ենթարկվելով՝ անշատվում է մյուսներից՝ որպես ինքնուրույն միավոր:

* * *

Հնչաշղթա հասկացությունը համեմատաբար վերջերս է մուտք գործել լեզվաբանության մեջ և անմիջականորեն առնչվում է «նախադասու-թյուն» հասկացության հետ:

Հնչյունաբան-լեզվաբանների մեծ մասը ընդունում է, որ հնչերան-գը նախադասությունը վերածում է «հնչաշղթայի»: Յ. Դանեշը, օրինակ, գտնում է, որ հնչերանգի հիմնական գործառու-թյունը սյուտենցիալ միա-վորները ռեալ հաղորդակցող միավորների՝ հնչաշղթաների վերածելու մեջ է (18, 27—28):

Այս նույն միտքը գտնում ենք Շ. Բալիի մոտ, որը հնչերանգը հա-մարում է ակտուալիզատոր, սյուտենցիալ հնչաշղթաները ակտուալի վե-րածելու միջոց (13, 50—51):

Քանի որ մեր ուսումնասիրության ընթացքում անմիջականորեն առնչվում ենք «նախադասություն» և «հնչաշղթա» հասկացությունների հետ, կուզենայինք քիչ թե շատ ներկայացնել մեր դիրքորոշումը*:

Ինչպես հայտնի է նախադասության վերլուծությունը իրականանում է նրա տարրերի, այսինքն՝ անմիջական կազմիչների բացահայտմամբ:

«... Շարահյուսական վերլուծության նպատակն է,— գրում է Վ. Քոսյանը,— ցույց տալ շարահյուսական միավորների դերը նախա-դասության մեջ: Գոյություն ունի նաև նախադասության ակտուալ ան-դամատում, որի նպատակը բոլորովին այլ է, քան քերականական վեր-լուծությունը: Շարահյուսական կառուցվածքի քերականական անդամա-տումը կախված է խոսքային իրադրությունից, հաղորդման բովանդա-

* Այդ հարցը, ինքնըստինքյան, բարդ է և դեռևս պրոբլեմային: Հիշենք լեզվաբանների 9-րդ միջադպիսի համագումարը 1964 թ. Հաագայում, որտեղ վիճարկելու առարկա էին «նախադասություն», «հնչաշղթա» հասկացությունները: Մասնակիցներից է. Բենվենիստը, Պ. Հարվինը, Ք. Փայթը, Շ. Նատորին և ուրիշները, ընդհանուր խոսքերով ասած, առա-ջարկում էին դիտել այդ երկուսը որպես ինքնուրույն մակարդակներ՝ մեկը լեզվին վերա-բերող (նախադասություն), մյուսը՝ խոսքին (հնչաշղթա), մեկը՝ որպես սուբստանտ (հնչաշղթա), մյուսը՝ որպես կառուցվածք (նախադասություն) և այլն:

կուլթյունից, հնչերանգից: Դա նշանակում է, որ քերականական անդամատուր կայուն է: Մինչդեռ նախադասութիւնը, իբրեւ հարաբերականորեն ամբողջական հաղորդում, իմաստային կառուցվածք է, որն արտացոլում է որոշակի հաղորդակցական նպատակ, և դրա հետեանքով նրա իմաստային կառուցվածքը կախված է խոսքային իրադրութիւնից, խոսողի վերաբերմունքից հաղորդման բովանդակութեան նկատմամբ: Այդ պատճառով էլ նախադասութեան իմաստային անդամատուրը (ակտուալ անդամատուրը Ա. Ա.) շարժուն է, սուբյեկտիւ: Նախադասութեան ակտուալ անդամատուրը նրա իմաստային կառուցվածքի վրա է հենվում (ընդգծումը մերն է— Ա. Ա. (9):

Այսպիսով, նախադասութեան ձևական վերլուծութիւնը, որը նույնպէս իմաստից անկախ չէ, կայուն է և պայմանավորված չէ խոսքային իրադրութեամբ: Իմաստային կամ ակտուալ հատուկացումն է, որ կոնկրետ խոսքային իրադրութիւնում հնչերանգի միջոցով նախադասութիւնը ներկայացնում է որպէս հնչաշղթա: Ահա թե ինչու, մենք չենք կարող շտրակարգային վերլուծութիւնը կտրել նրա իմաստային շարահյուսական վերլուծութիւնից:

Կէկին անդրադառնալով հնչաշղթային, որպէս շարակարգային համակարգի և հնչեղանգի ծավալման հիմնական օջախի, ավելի մոտիկից ծանոթանանք այն անմիջական բաղադրիչների հետ, որոնք մտնում են հնչաշղթայի բովանդակութեան մեջ և բնականորեն առնչվում հնչերանգի հետ:

Յուրաքանչյուր հնչաշղթա կազմված է ավելի փոքր օղակներից, որոնք որպէս շարակարգի միավորներ, լեզվաբանութեան մեջ հայտնի են հնչադասութիւն (ֆրազ) անվանմամբ: Վերջիններիս ձևավորման գործում կարևոր նշանակութիւն ունի հնչերանգը*:

Հնչադասութիւնը այն միջին օղակն է, որն ընկած է հնչաշղթայի և հնչատակտի միջև: Հնչադասութիւնը ենթակա է ակտուալ հատուկացման, կտրող է կազմված լինել մեկ կամ մի քանի հնչատակտերից և ամենից շատ է ենթակա հնչերանգի իմաստատարբերակիչ ազդեցութեանը և ամենից շատ էլ արտահայտում է այն: Հնչադասային հնչերանգը իրականացնում է այն կապը, որ գոյութիւն ունի հնչաշղթայի ներսում, նրա տարրեր օղակների միջև: Հենց հնչադասութեան մեջ էլ դրսևորվում է թեմայի և ռեմայի հարաբերութիւնը:

* «Գնանք միասին, տեղում ամեն ինչ կտեսնենք» (գործողութիւնների հաջորդականութիւն) և «Գնանք միասին՝ տեղում ամեն ինչ կտեսնենք» (պայման-հետեանք): Այս երկու հնչադասութիւնները իմաստային տարբեր հարաբերութիւններ են արտահայտում սոսկ հնչերանգի շնորհիվ, քանի որ շունն իմաստատարբերակիչ որևէ այլ ցուցանիշ:

Մյուս օղակը, որ ստացվում է հնչերանգի հասույթավորող գործունեության հետևանքով, հնչատակում է՝ շարույթը, Հայտնի է, որ շարույթի ուսմունքը լեզվաբանության մեջ կապվում է Լ. Վ. Շչերբայի անվան հետ: Հնչերանգը անմիջականորեն կապվով խոսքային շղթայի արտասանական ռիթմական խմբերի առանձնացման հետ, նա գտնում է, որ շարույթները կարող են միավորվել ավելի մեծ խմբերի մեջ՝ տարբեր հնչերանգներով և կազմել ֆրազ (25, 75—86): Ֆրազը հնչադասության նմանակն է և որպես հնչաշղթային հաջորդող օղակ, կարող է ներկայանալ միաժամանակ մեկից ավելի հնչերանգներով՝ այսինքն հնչերանգների փոփոխություն: Դա կախված է նրա մեջ մտնող հնչատակների (շարույթների) բնույթից: Դրանք կարող են լինել տրոհելի և ոչ տրոհելի:

Լ. Շչերբայի տեսությունը խիստ բեղմնավոր դարձավ: Փաստորեն դրա հիմքի վրա դարգացան շարույթի մասին ժամանակակից ըմբռնումները (25, 35—36):

Այսպիսով՝ հնչաշղթան հնչատակների տրոհելու և երկանդամ հնչատակների միավորումից՝ հնչադասություն կառուցելու ընթացքը առանց հնչերանգը հաշվի առնելու, դառնում է անհնար: Հնչերանգը, փաստորեն, միավորող դեր է կատարում հնչադասության ձևավորման և նրա խմաստային նպատակաուղղվածության գործում (չնայած հնչադասության մեջ մտնող կառույցները երբեմն ունենում են շարահյուսական բավականաչափ անկախ, ինքնուրույն տեսք: Օրինակ՝ «Գարունը եկավ, ծառերը ծաղկեցին, հիվանդների վիճակը լավացավ»):

Մտնելով հնչադասության մեջ, որպես կառույցներ, հնչատակները տրոհվելով հանգում են բառերի ու բառակապակցությունների, որոնք որպես անմիջական բաղադրիչներ՝ հնչաբառեր, կազմում են հնչատակտի բովանդակությունը*:

Հնչաբառերը, որպես անմիջական բաղադրիչներ իրենց ցուցանիշներով արտահայտում են կոնկրետ հարաբերություններ՝ կոնկրետ խոսքային իրադրության մեջ (հոլովման, խոնարհման վերջավորություններ, համաձայնություն և այլն):

Հնչաբառը*, որը պարունակում է շեշտակիր վանկեր, հաճախ նպա-

* Բառը ձևաբանական և գործառական ինքնուրույն միավոր է, որի հիման վրա էլ որպես լեզվական միավոր այն առանձնանում է, իսկ հնչաբառի համար հիմք է ծառայում շեշտակրությունը: Այն կարող է բաղկացած լինել մեկ շեշտակիր բառից և լինել հնչաբառ (գնացիք) և կարող է բաղկացած լինել մեկ շեշտակիր և շեշտադրիչ բառերից և նորից լինել մեկ հնչաբառ (Մի ոհմակ է..., Կարմիր հրապարակն է...):

* Բառը կամ հնչաբառը մենք դիտում ենք միայն տեքստի մեջ և գտնում ենք, որ տեքստից դուրս բառ կամ հնչաբառ չկա:

տակաւորուողում է ամբողջ հնչադասութեան կամ հնչատակտի հնչերանգը: Դա պայմանավորված է նրանով, որ հնչադասութիւնում կամ հնչատակ-
տում տվյալ հնչաբառը իմաստային ինչպիսի բեռնավածութիւն ունի: Իր
ինքնուրույն հնչերանգը ունենալով հանդերձ, հնչաբառը մտնելով հնչա-
դասութեան մեջ, լրացնում է վերջինիս արտահայտած հնչերանգային
իմաստը, թուլացնելով կամ ուժեղացնելով այն:

Հնչաբառի հնչերանգը ձևավորող գործոններ են վանկերի քանակը
և շեշտի դիրքը, այսինքն՝ բառի ութմական պատկերը, սակայն կան
էսակ ալլ գործոններ. օրինակ՝ հնչաբառի դիրքը մնացածների նկատ-
մամբ, հաղորդակցման տեսակը՝ հա՞րց է, հրամա՞ն, թե՞ մեկ ալլ տե-
սակ, հաղորդակցողի վերաբերմունքը ասվածի նկատմամբ և այլն: Եր-
բեմն հնչաբառային հնչերանգը կարող է իրեն ենթարկել ամբողջ հըն-
չաշղթայի կամ հնչատակտի հնչերանգային պատկերը և հաճախ հաղոր-
դակցման ողջ իմաստը կենտրոնացնել իր շուրջը: Օրինակ. «Պատե-
րա՞մ... Ծեր և մանուկ ոտքի ելան պաշտպանելու իրենց սրբազան հողը»:
Այստեղ ամբողջ հաղորդակցումը ամփոփվում է առաջին հնչաբառի մեջ,
երկրորդ հատվածը լրացուցիչ պարզաբանում է: Հնչաբառային հնչերան-
գը միանալով հնչադասութեան, հնչատակտի արտահայտած հնչերանգին,
ուժեղացնում կամ թուլացնում է վերջինիս իմաստը, այսինքն՝ ծառա-
յում է նրան և ո՛չ թե հակադրվում:

Հնչաբառի հետ է կապվում նաև լեզվական հնչերանգային մեկ ալլ
առանձնահատկութիւն, որը հաճախ համարում են ինքնուրույն մակար-
դակ կամ շեշտ: Դա, այսպես կոչված, լեզվի հնչերանգային ինքնատի-
պութիւնն է: Ամենից շատ այս գործոնը երևան է գալիս, երբ հաղոր-
դակցումը կատարվում է ոչ մալրենի լեզվով: Մայրենի լեզվի հնչերան-
գային առանձնահատկութիւն կարելի է համարել շեշտված վանկերի
տեսական արտասանութիւնը, հաղորդման ելքում հնչերանգային կորագծի
ունկումը, կամ բարձրացող-իջնող պատկերը և այլն: Հնչերանգային ինք-
նատիպութեան մեջ են մտնում նաև առոգանական առանձնահատկու-
թիւնները, որոնք դրսևորվում են մալրենի լեզվի հնչերանգային առանձ-
նահատկութիւնների տեղափոխմամբ կամ տաքածմամբ ոչ մալրենի
լեզվի վրա:

Հնչաբառային հնչերանգն իր նվաղագույն ծավալով փաստորեն այն
հիմքն է, որի վրա ձևավորվում է տվյալ լեզվի հնչերանգային ինքնատի-
պութիւնը:

Այսպիսով՝ հնչերանգի ձևավորման ու ծավալման հիմնական ոլոր-
տը հնչաշղթա-հնչադասութիւն-հնչատակտ-հնչաբառ-վանկ գծային շար-
քն է, որտեղ հնչերանգը դրսևորվում է իր բոլոր բնութագրող գործոն-
ներով ու գործառութիւններով:

Խոսնելով հնչերանգի և շարահյուսության փոխհարաբերության մասին, պետք է նշել, որ հնչերանգը, ունենալով իմաստներ հատույթալորող գործառույթյուն խիստ մոտիկից առնչվում է շարահյուսության հետ, երբեմն փոխարինելով կամ նույնանալով շարահյուսական այս կամ այն միջոցին: Օրինակ հնչերանգը կարող է լիովին փոխարինել շաղկապին: Այդ մասին մանրամասը կխոսենք ներքևում:

Նշելով հնչերանգի շարահյուսական ընույթը, հիշենք այն, ինչ Ա. Մ. Պեշկովսկին էր ասում. հնչերանգը և քերականությունը գտնվում են իրար փոխհատուցող (կոմպենսացող) հարաբերության մեջ (21): Այս ընդհանուր դրույթը, սակայն, հիմքում լինելով գիտական, մինչև վերջ չի պարզում, թե ի՞նչ է հասկանում հեղինակը քերականություն ասելով. լեզվի կառուցվածքային նորմավորումը, թե՞ կառուցվածքային ձևավորման հետ նաև հաղորդակցող, իմաստավորող կողմը: Երևի այդ տնորոշությունն էր, որ Ա. Պեշկովսկուն առիթ տվեց ասելու, որ հնչերանգը թափառում է լեզվի վերին շերտերում (մակերեսում) կամ հնչերանգի և քերականության կամ շարահյուսության հետ ունեցած փոխհարաբերության մասին ի հայտ գան տարբեր, երբեմն հակադիր կարծիքներ:

Այսպես, Ս. Կարցևսկին (28) պնդում է, որ հնչերանգը քերականության հետ ոչ մի կապ չունի: Նա գտնում է, որ հնչերանգը իրականանում է հնչաշղթայի ոլորտում, իսկ քերականության համար կարևորը նախադասությունն է: Քանի որ հնչերանգը ծառայում է հնչաշղթային (նաև հնչադասությանը և այլն), ապա ուղեմն նա քերականության հետ գործ չունի:

Կարծիք կա նաև, որ հնչերանգը քերականական, շարահյուսական, երևույթ է:

Հայտնի է, որ հնչերանգով ձևավորված խոսքը և դրա շարահյուսական ձևավորումը հաճախ իրար չեն ծածկում: Օրինակ՝ Նա գնաց գնաց-
 ֆով: Նա գնաց գիշերը: Նա գնաց զայրացած: Նա գնաց զարմացած:
 Սրանք նախադասություններ են, որոնք իրարից տարբերվում են սոսկ հրկրորդական անդամով: Շարահյուսական-քերականական վերլուծության ժամանակ դրանք իրարից տարբերակվում են սոսկ հրկրորդական անդամի քերականական դրսևորմամբ: Հաղորդման զգացական կողմը այս դեպքում հավասարվում է զրոյի: Մինչդեռ ստանալով տարբեր հնչերանգային, իմաստային գունավորումներ, դրանք իրենց մեջ պարունակում են այնքան շատ հաղորդում, որ տեղեկություն է տրվում գործողու-

թյան, օբյեկտի ոչ միայն ներկա վիճակի, այլ նաև նախորդի և նույնիսկ հետևանքների մասին:

Ինչպես տեսնում ենք հնչերանգի գործունեության ոլորտն ավելի լայն է, քան այդ կարող է ներկայացվել նախադասության սահմաններում: Հնչերանգի լիածավալ դրսևորման համար միայն շարահյուսական քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրությունը բավարար չէ: Քերականական կառուցվածքից բացի պետք են նաև արտալեզվային և սուբյեկտիվ այլ գործոններ (ենթատեքստ, նպատակային ուղղվածություն, հաղորդման հասցեագրում, անհատական վերաբերմունք հաղորդածի նկատմամբ և այլն), որպեսզի նախադասություն-հնչաշղթան դառնա կոնկրետ հաղորդակցում:

Այսպիսով, հնչերանգը մի մակարդակ է, որը ունենալով իր արտա-
ֆին ձևավորումն ու բովանդակային իմաստը, նպատակային հատույթա-
վորման ու իրացման (ակտուալացման) շնորհիվ ծառայում է իմաստ-
ների տարբերակման: Այս ամբողջը լեզվային մի երևույթ է՝ պարուն-
ված հնչերանգային-արտահայտչական քաղաքով:

Սա է հնչերանգի հասարակական, լեզվական կողմը, որը իրակա-
նանում է հաղորդակցման ոլորտում:

Հնչերանգն ունի նաև իր նյութական, ֆիզիկական կողմը, որի հե-
տադոտություն իրականանում է մի քանի պարամետրերով, որոնց ան-
վանում ենք հնչերանգի անմիջական կազմիչներ: Դրանք են՝ 1. հիմնա-
կան տոնի հաճախականությունը (մեղեդայնություն), 2. ուժգնությունը
(ինտենսիվություն), 3. տևողությունը:

Հիմնական տոնի հաճախականությունը, որն արտահայտվում է մե-
ղեդայնության կորագծով, հնարավորություն է տալիս հնչաշղթայի մեկ
տեսակը տարբերել մեկ այլ տեսակից: Ըստ այդ կորագծի խմբավորվում
են հնչաշղթաները, որոնց հիման վրա հնարավոր է դառնում ստանալ
յուրաքանչյուր հաղորդակցական տեսակի մեղեդայնության կաղապա-
րային նմուշը: Այսպես՝ պատմողական նախադասության համար բնորոշ
է մեղեդայնության իջնող կորագիծ, իսկ հարցական նախադասության
համար՝ բարձրացող կորագիծ:

Մեղեդայնության կորի շարժման հիման վրա իրականանում է
հնչաշղթայի հատույթավորումը՝ ըստ իմաստային հատվածների:

Ուժգնությունը գրանցվող հնչաշղթայում առանձնացնում է առավել
շեշտված հնչաբառերը, որոնք և դառնում են հիմնական իմաստ կրող-
ները (գրանք կարող են կապված լինել և՛ ենթատեքստի, և նոր հա-
ղորդվող տեքստի հետ): Երբեմն ուժգնության միջոցով արտահայտվում
են զգացական զանազան կողմեր:

Հնչաշղթայի հատույթավորման գործում մեծ դեր ունի հնչերանգի

երրորդ կազմիչը՝ տւտղութիւնը: Վերջինս դրսևորվում է նաև դադարի միջոցով, որը, լինելով հնչերանգը հատույթաւորող գործոն, իրականացնում է հնչերանգի ծավալումը ժամանակի մեջ: Դադարը հենց այն իրական գործոնն է, որը իրականացնում է հատույթաւորումը՝ առանձնացնելով իմաստային տարբեր բեռնվածութիւն ունեցող հատվածները, և, որ կարևորն է, դրսևորում է դրանց մեջ գոյութիւն ունեցող կապը և կախվածութիւնը:

Ժամանակի հասկացութիւն հետ անմիջականորեն կապվում է նաև տեմպի գաղափարը, որը դադարի հետ միասին իրականացնում է հնչաշղթայի հատույթային հատվածների կապն ու փոխկապվածութիւնը և իր առավել կամ պակաս ծավալմամբ (արագ կամ դանդաղ տեմպ) կարող է դառնալ իմաստներ ընդգծող և առանձնացնող:

Հնչերանգի ֆիզիկական բովանդակութիւն մեջ մտնող այս բոլոր անմիջական կազմիչները՝ մեղեդայնութիւն, ուժգնութիւն և տւտղութիւն (դադար, տեմպ) կապված են գծային հարաբերութիւնով և մտնում են շարակարգի կառուցվածքային բովանդակութիւն մեջ: Հետևաբար՝ հնչերանգը՝ ամբողջութիւն արտաբերման և լեզվական և ֆիզիկական առումով, դառնում է հաղորդակցման մի ամբողջական միավոր, որի գործառութիւնները՝ հատույթաւորող, կապակցութիւններ իրականացնող և իմաստային հարաբերութիւններ արտահայտող, գտնվում են գծային-շարակարգային փոխհարաբերութիւն մեջ:

Շարակարգ հասկացութիւնը վերաբերում է հնչերանգի ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ լեզվական ոլորտին, որոնք գտնվում են ոչ միայն փոխկապակցութիւն, այլև փոխալայմանաւորվածութիւն մեջ:

Հենց այդ պատճառով էլ համապատասխանութիւն, ներդաշնակութիւն գոյութիւն ունի հաղորդակցման տեսակի (պատմողական, կամ հարցական) և նրա ֆիզիկական պատկերի միջև (մեղեդայնութիւնն ունի ավարտովող կամ շարունակվող կորագիծ, առկա է հնչերանգի միջուկը՝ ի դեմս շեշտված վանկի և այլն):

Շարակարգային կապակցվածութիւնը, որ ինքնին ենթադրում է գծային հարաբերութիւն և փոխկապակցութիւն, այսպիսով դառնում է հնչաշղթան բնութագրող հատկանիշներից մեկը:

Կառուցվածքային տեսակետից այդ կապակցվածութիւնը կարող է տարբեր դրսևորումներ ունենալ: Հնչաշղթաների մեջ մտնող հնչադասութիւնները կարող են.

1. շարահյուսորեն բխել մեկը մյուսից. այս դեպքում մենք կունենանք ստորագասում՝ գլխավորի և երկրորդականի հարաբերութիւն:

2. Կապակցվածութիւնը կարող է լինել շարահյուսական միջոցների առկայութիւնով, սակայն իրականում մենք կունենանք համազոր ան-

դամներ, որոնք կարող են գոյութիւն ունենալ նաև ինքնուրույն. օրինակ, բարդ համադասութիւնը.

3. Կապակցվածութիւնը կարող է արտահայտվել միայն հնչերանգով, համապատասխան բառերի և քերականական միջոցների բացակայութեան պայմաններում, երբ հասկացվում է այն, ինչ ասված է նախադասութիւնում, և այն՝ ինչ չի ասված, սակայն որը հաստատ ենթադրվում է: Օրինակ, միանգամ նախադասութիւն-հնչադասութիւնը, որը նույնքան լիարժեք է շարահյուսորեն և իմաստի արտահայտման տեսակետից, որքան բազմանգամ կառուցվածք ունեցողը:

Յուրաքանչյուր կապակցված հնչաշղթա հաղորդակցում է դառնում դադարների և հնչերանգալիս տատանումների շնորհիվ, որոնք ընկալվում են և դառնում են հնչաշղթայի հատուկթափուման պատճառ: Սա հնչաշղթայի ներքին կառուցվածքն է, որի բացահայտումը հանգում է նրա անմիջական կազմիչների բացահայտմանը: Վերջիվերջո ամենակարևոր քայլը, հնչերանգի դերի բացահայտման համար՝ դա ա) հնչաշղթան հատուկթափումելն է՝ ըստ անմիջական կազմիչների և բ) հնչերանգի ծավալման վերջին օղակի գտնելը (դա կարող է լինել և՛ հնչատակտը, և՛ հնչաբառը):

Գաղարը, որն ունի հիմնականում հատուկթափորող և իմաստներ առանձնացնող գործառութիւն, հնչաշղթայում, ըստ նպատակադրման, առանձնացնում է այնպիսի հատվածներ, որոնց նվազադույն օղակը հանգում է հնչատակտին (վերջինս կարող է դրսևորվել նաև հնչաբառով), և դա փաստորեն, դառնում է տվյալ շարակարգի վերջին իմաստակիր հաղորդակցող օղակը:

Հնչատակտը կարող է կազմված լինել մի քանի հնչաբառերից, որոնք կապված են շարակարգային ստորակարգութեամբ և կազմում են մեկ շարույթ: Հիմնական հաղորդում կրող հնչաբառը ավելի է շեշտված և ունի ղգալի տեղութիւն, մասնավոր, երբ այն գտնվում է հնչատակտի վերջում: Օրինակ՝ այս տարի Գառնիում ծառերը՝ վաղ ծաղկեցին: Ընդգրծված հատվածները, որպես հիմնական հաղորդում կրողներ, շեշտակիր են, հնչման ավելի երկար տեղութիւն ունեն: Հնչման տեղութիւն մասին խոսելիս պետք է իմանանք, որ խոսքը վերաբերվում է շեշտված վանկին: Շեշտակիր վանկը (հատկապես, եթե այն ազդարարում է հաղորդման ավարտը) ամենաերկարն է, կարճ է առաջին շեշտված վանկը, այնուհետև գալիս են միջին վանկերը: Նույն շարակարգային գծային հարաբերութիւնն ենք տեսնում նաև մեկական հնչաբառերից կազմված հնչատակտերում:

Օրինակ՝ Մրննց: Շառժվեցինք: Ամենից երկար տեղութիւն ունեն վերջին շեշտված վանկերը: Քանի որ հայերենում շեշտը կայուն շար-

ժական է և միշտ ընկնում է վերջին վանկի վրա, մեր դիտողությունը առաջին շեշտվող վանկի մասին ներկայացնում ենք մի քանի հնչաբառերով, որոնք, ինչպես ասվեց, կարող են կազմված լինել նաև բառակապակցություններից: Օրինակ՝ Ծա Ծա գնալ, լաց ու կոծ դնել, քն ու քիկունք լինել և այլն, որոնք գրանցվում են յետյետ, լացուկոծ, քնվուքիկունք: Այս հնչաբառերի գրանցված ձևերում առաջին շեշտված վանկերը կարճ են, իսկ միջին վանկերը ավելի կարճ են առաջինից: Այս բոլորին ավելանում է մեղեդայնության շարժումը և հնչատակտը ստանում է իր կառուցվածքային պատկերը՝ ըստ հաղորդման տեսակի. եթե այն պատմողական-դատողական է, ապա ունենում է թեթևակի բարձրացող, ելքում՝ իջնող ավարտվող կորագիծ, եթե հարցական է, կորագիծը ելքում լինում է բարձրացող:

Հնչաշղթա, հնչադասություն, հնչատակտ, հնչաբառ, վանկ շարքում հնչատակտը, որը երբեմն համընկնում է հնչաբառին, այն հիմնական օղակն է, որտեղ իրականանում և կոնկրետանում է հնչերանգը: Նկատի առնելով, որ հնչատակտը միաժամանակ կարող է հանդես գալ և՛ որպես գծային հատույթավորման ենթակա երևույթ (օր. բարդ նախադասություն-հնչաշղթայում), և՛ որպես հատույթավորումից դուրս գտնվող երևույթ (օր. միանգամ նախադասություններում), մենք մեր ուսումնասիրության նյութը ընտրել ենք բարդ հնչադասություններից, որոնցում հնչատակտերը կազմված են մեկից ավելի հնչաբառերից: Բարդ հնչադասություններից (շաղկապավոր կամ անշաղկապ) կազմված հնչաշղթաներում ձևական հատույթավորումը մեծ մասամբ համընկնում է իմաստային-շարահյուսական հատույթավորմանը: Սակայն երբեմն, նույնիսկ բավականին հաճախ, հատույթավորման հնչերանգային և շարահյուսական սահմանները չեն համընկնում: Այսպիսի դեպքերում հանդես են գալիս այլ իմաստային գործոններ, (ավելի խորքային), քան կարող էին դրսևորվել սոսկ հնչատակտային-շարահյուսական հատույթավորման ընթացքում: Դրանք կարող են պայմանավորված լինել թեմա-ռեմա հարաբերությամբ՝ կապված ակտուալ հատույթավորման հետ:

Հնչերանգի ուսումնասիրումը բարդանում է նաև այլ հանդամանքների պատճառով: Նախ՝ թվում է, թե հնչերանգը որպես լեզվական երևույթ համընդհանուր է այն առումով, որ հատուկ է բոլոր լեզուներին: Մյուս կողմից հնչերանգը ունի դրսևորման իր յուրահատկությունները: Այս առումով նույնիսկ նույն լեզվում առկա ճեմ համոզեցի նրան չվերադառնալ՝ հնչաշղթան ըստ նպատակադրման կարող է ունենալ մի քանի մեկնաբանություններ և դրանց համապատասխան կետադրական նշաններ: Այսպես, ճեմ ճամգեցի՝ նրան չվերադառնալ: Ես համոզեցի նրան՝

չլերադառնալ: Եւ համոզեցի ճշմ. չլերադառնալ և այլն:

Պարզ է, որ նման հնչաշղթաների հատույթավորումն ըստ իրադրութեան բավականաչափ սուբյեկտիվ է և համեմատութեան համար որևէ եզր չի կարող ունենալ: Համեմատութեան եզրեր գտնելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրութեան քիչ թիւ շատ համընդհանուր նյութ, որը կենթարկվի համակարգային ուսումնասիրութեան:

Բարդ հնչադասութիւն-նախադասութիւնները, ինչպես շաղկապավոր, այնպես էլ անշաղկապ, նույնպես դժվարութիւններ են ներկայացնում ուսումնասիրութեան համար, քանի որ դրանց անդամների հարաբերութիւնները կարող են տարբեր ենթատեղանքներով ներկայանալ, սակայն ամէլի էն էնթուզիս համընդհանուր հատույթավորման, մանաւանդ, եթե դրանց հնչերանգային և շարահնչուսական հատույթավորման սահմանները համընկնում են:

Սա նույնպես խոսում է այն բանի օգտին, որ բարդ հնչադասութիւնները լինեն շաղկապով, թե անշաղկապ, ուսումնասիրութեան համար ամէլի նպատակահարմար են, քան միանգամ կառույցները:

Մեր հետազոտութեան համար նպատակահարմար չեն նաև հարցական, հրամայական կամ բացականչական բնույթի հնչադասութիւն-նախադասութիւնները, քանի որ դրանց մեջ հնչերանգն ինքնըստինքյան թելադրվում է և, կարծեք թե, նախապես պարտադրվում:

Այսպիսով հնչերանգի, որպես շարակարգային կապակցութեան միջոցի բացահայտման համար ամենից ամէլի հարմար նյութ կարող են լինել պատմողական, դատողական, պատկերային, լեզուական, շաղկապով և անշաղկապ բարդ հնչադասութիւն-նախադասութիւնները, որոնց ուսումնասիրութեան ժամանակ կամա թե ակամա առնչվում ենք նաև միջանկյալ զանազան բնույթի հնչադասութիւնների հետ:

ՀԱՅԵՐԱՆԳԻ ԵՎ ՇԱՂԿԱՊԻ: ՀԱՅԵՐԱՆԳԻ ՇԱՐԿԱՊԻԸ ԱՄԲՈՂՋԱՅՆՈՂ
ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԳԱԳԱՐԸ ՈՐՊԵՍ ՇԱՂԿԱՊԻՆ ՀԱՄԱՅՈՐ ՄԻԱՎՈՐ

Խոսելով հնչերանգի հատույթավորող և կապակցող դերի մասին հարկ է նշել, որ հնչերանգը ոչ միայն կապակցում է բարդ հնչադասութիւն-նախադասութիւնների առանձին հատվածներ, որոնք իրար նկատմամբ կամ համադր են կամ ստորադաս, այլև արտահայտում է իմաստային այն հարաբերութիւնը, որ կա դրանց միջև: Այս դեպքում հնչերանգի դործառական դերը զգալի մասով փոխանցվում է շաղկապի կամ կապակցող բառի վրա: Ա. Պեշկովսկին նշում է, որ տարբեր հնչերանգներ առնչվում են կապերի ու շաղկապների տարբեր խմբերի հետ: Օրինակ, թշնամի հնչերանգին համապատասխանում են կապակցող շաղկապները, բացատրող հնչերանգին՝ պատճառական կա-

պերը, նախախզգուշացնող հնչերանգին՝ բացատրող շաղկապները և այլն (19):

Կապերի ու շաղկապների մասին Գ. Զահուկյանը գրում է. «Ինչպես հայտնի է, կապերը կապվում են առաջին հերթին գոյականների, շաղկապները՝ դիմավոր բայերի հետ: Նրանք փաստորեն մտնում են գոյականների և դիմավոր բայերի վերլուծական հարացույցների մեջ և մեր կողմից քննվում են կամ գոյականական բառակապակցության, կամ բայական բառակապակցության ու նախադասության կաղապարների մեջ: Սակայն նրանց բուն էությունը ոչ թե հատկանշումն է, մի գոյականը կամ մի բայը մի այլ գոյականից կամ բայից տարբերելու գործառույթյունը (ֆունկցիան), այլ դրանք հաճախե՛լու, դրանց հաճախելու քննությունը ցույց տալու գործառույթյունը (ֆունկցիան): Կապերը և շաղկապները հարացուցային արժեք են ձեռք բերում՝ հանդես գալով որպես բառերի ֆեռականական տարբերիչներ և, հետևաբար, որպես խոսքի մասային պատկանելիության հատկանիշներ» (7, 48—49) (ընդգծ. մերն է, Ա. Ա.):

Քանի որ կապերն ու շաղկապները դառնում են հնչերանգին և նրա կազմիչներին (դադար և այլն) փոխարինող ցուցիչներ, հետևաբար և նրանց բացակայության դեպքում այդ գործառույթյունը իր վրա է վերցնում հնչերանգը՝ ավելի ստույգ՝ դադարը:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում այս տեսակետից բարդ հնչադասություն-նախադասությունների կրճատված (շաղկապից և կապից ազատված) ձևերը, որոնք հաճախ ընկալվում են որպես մեկ ամբողջություն, կամ մեկ հնչաբառ կամ շարույթ: Օրինակ «Կմեծաճառ՝ կմոռաճառ», (երբ մեծանաս, այն ժամանակ կմոռանաս) «Անձրեկից վախեցողը՝ ջուրը չի մտնի (եթե անձրեկից վախենում ես, ապա ջուրը չես մտնի), «Ջուրն ընկնողը՝ անձրեկից չի վախենա» (եթե ընկել ես ջուրը, ապա անձրեկից պետք չէ վախենալ) և այլն:

Այս դեպքում կարելի է ասել, որ հաճախ ոչ միայն շաղկապին կամ կապին այլ նաև ցանկացած բառի փոխարեն հանդես եկած հնչերանգը հաղորդման իմաստը ավելի ուժեղ և նպատակասլաց է դարձնում, իսկ խոսքը հնչում է ավելի սահուն: Շաղկապի վերականգնումը կամ մուտքը կենդանի խոսքում այն դարձնում է ծանր, շատ դեպքերում էլ խախտում կամ թուլացնում է հնչադասության մասերի միջև եղած կապը (երբեմն նույնիսկ այդ մասերի իմաստային հարաբերությունը):

Նախապես շաղկապով կապակցվող հնչադասության հատվածները, որոնք մեծ մասամբ համապատասխանում են հնչատակտերին (երբեմն

հնչաբառերին), շաղկապը հանելուց հետո կապակցվում են հնչերանդով, որի կազմիչներից հիմնական դերն այստեղ պատկանում է դադարին:

Սա իրավունք է տալիս հնչերանգը դասելու քերականական, շարահյուսական միջոցների շարքում: Ա. Պեշկովսկու փոխարինման (կոմպենսացիայի) օրենքը վերաբերվում է հնչերանգի հատկապես այս գործառությանը:

Կապերից ազատված բարդ համադասական նախադասություն-հնչադասությունը ընկալվում է որպես մի քանի պարզ հնչադասությունների խումբ: Դրանք միմյանցից առանձնանում են դադարով: Օրինակ. Օրը ցուրտ էր (և) մաքուր էր կուշ եկած էին քայլում (իսկ) առեք ճամառյա շերտափայտը:

Բարդ ստորադասական նախադասություն-հնչադասություններում դադարի դերը պակաս նշանակալից է, քան բարդ համադասականներում: Վերջիններում (նույնիսկ շաղկապով կազմություններում) դադարը ավելի մեծ գործառություն ունի, մինչդեռ ստորադասական ձևերում շաղկապները ինքնուրուիքյան թելադրում են կարևոր միտքը և հնչերանգի գործառությունը թուլանում է:

Այսպիսով դադարը որպես հնչաշղթայի հատուկթավորման և իմաստային հատվածների առանձնացման հիմնական միջոց, մեծ դեր ունի շարակարգային հարաբերությունները դրսևորելու և կապակցությունը իրականացնելու գործում: Այն հանգում է հիմնականում երկուսի. առաջինը՝ հնչաշղթան հատուկթավորելուն և մյուսը, որ բխում է առաջինից՝ զանազան իմաստներ առանձնացնելուն, այսինքն՝ իմաստների հաղորդելուն:

Դադարն անմիջականորեն առնչվում է տեմպի հետ: Հնչաշղթայի հիմնական իմաստը արտահայտող հատվածը, լինի հնչադասություն, թե հնչատակտ, արտասանվում է կամ արագ տեմպով, կամ, որն ավելի հաճախ է պատահում, դանդաղ տեմպով: Սա հատուկ է հատկապես բարդ ստորադաս բնույթի հնչադասություններին, որտեղ կարիք է զգացվում հնչերանգային շեշտվածություն հաղորդել մտքի կենտրոնին, հիմնական հաղորդում կրող հատվածին:

Այսպիսով՝ հնչերանգի անմիջական կազմիչներից՝ դադարը և տեմպը իրենց վրա են վերցնում հնչաշղթայի գլխավոր իմաստը արտահայտող հատվածի առանձնացման գործը:

Դադարի և տեմպի միջոցով գլխավոր իմաստակիր հատվածի առանձնացման ժամանակ կարևոր նշանակություն է ստանում այդ հատվածի շեշտակրության աստիճանը: Այստեղ արդեն մենք առնչվում ենք շարակարգի վերջին օղակի՝ վանկի հետ:

Համառոտակի անդրադառնանք շարույթ-հնչատակտային և բառ-հնչաբառային շեշտերի փոխհարաբերության հարցին:

Դրանք ինքնուրույն միավորներ են և հանդես են գալիս մեկը բառ-հնչաբառում, իսկ մյուսը՝ շարույթ-հնչատակտում: Տարբերակվում են դրանք նաև ինչպես իրենց գործառությամբ, բաղկացուցիչներով, այնպես էլ կիրառման օրինաչափություններով:

Շեշտ ասելով ընդհանրապես հասկանում ենք որևէ վանկի առանձնացումը, շեշտումը:

Շարույթային-հնչատակտային շեշտը (նվազ բացառություններով) առանձնացնում է բառի մեջ այն վանկը, որն իր հերթին առանձնացնում է բառային-հնչաբառային շեշտը, դրանով իսկ առանձնացնելով բառ-հնչաբառը, որպես ինքնուրույն միավոր:

Շարույթ-հնչատակտային շեշտը բնորոշվում է. 1. նախադասություն-հնչադասության արտահայտած որոշակի բովանդակությամբ, բառ հնչաբառի իմաստային բեռնվածությամբ և մյուս՝ նման միավորների հետ ունեցած հարաբերությամբ: 2. Կախման մեջ է նախադասության շարահյուսական կառուցվածքից (վերջինիս արտահայտած բովանդակությունից): 3. Պայմանավորված է նախադասություն-հնչադասության ռիթմական կառուցվածքով: Այս երեք՝ իմաստային, քերականական և ռիթմական գործոնների փոխհարաբերությամբ է պայմանավորված շարույթ-հնչատակտային շեշտը:

Վերջինս ունի իր բաղկացուցիչները կամ կազմիչները: Դրանք են. 1. Հնչյունների արտասանական լարվածությունը՝ կախված արտաշնչման ուժի և արտասանական օրգանների լարվածության աստիճանից: 2. Ձայնի բարձրությունը և տևողությունը (երկարությունը). այսինքն՝ հիմնական տոնի փոփոխությունները: Վերջինիս դերը չափազանց կարևոր է: Այս բոլոր կազմիչները միշտ չէ, որ միասին են գործում: Շատ հաճախ միայն հիմնական տոնի և տևողության տատանումներով, ուժգնության ոչ ցայտունության պայմաններում, իրականանում է վանկի առանձնացումը (հատկապես պատմողական-դատողական խոսքում):

Հարկավոր է տարբերել բառ-հնչաբառը, որպես ինքնուրույն կազմիչ և բառ-հնչաբառը, որպես կապակցված տեքստի (հնչաշղթայի) հատված: Վերջինս հնչյունների գծային հաջորդականությամբ պայմանավորված մի շարակարգ է, որտեղ կարևոր դեր են ստանում հնչյունների արտասանական կապակցությունը, վանկային կառուցվածքը և շեշտը, որոնք շարակարգային հիմնական միավորներն են: Հարկ է նշել, որ հիմնական տոնի փոփոխությունները վերաբերում են ոչ թե առանձին բառ-հնչաբառերին, այլ ամբողջ նախադասություն-հնչադասությանը, քանի որ հիմնական տոնի փոփոխությունները պայմանավորված են նախադաս-

սության-հնչադասության զգացական ուղղվածությամբ, երանգավորումով և այլն:

Այսպիսով, ընայած հիմնական տոնի փոփոխությունները (մեղեդայնությունը) մեծ մասամբ տեղակայվում են այս կամ այն բառի շրջանակներում, այնուամենայնիվ այն բնութագրում է ողջ շարույթը:

Բառ-հնչաբառային շեշտը հանդես է գալիս մնացած վանկերի նկատմամբ իր կազմիչների՝ արտասանության ուժգնության, տեղողության հետ ունեցած հարաբերությամբ: Դրան ավելանում է տվյալ շարույթ-հնչատակտը բնութագրող մեղեդայնության գործոնը: Եթե շարույթ-հնչատակտային շեշտը ամբողջությամբ ծառայում է նախադասության-հնչադասության իմաստային հարաբերություններ արտահայտելուն և ուրիշական (իմաստային) խմբերի (շարույթների) առանձնացմանը, ապա բառ-հնչաբառային շեշտը բառ-հնչաբառը առանձնացնում է որպես ինքնուրույն արտասանական-լսողական միավոր, որի ժամանակ հաշվի է առնվում բառի շեշտվող վանկի հարաբերությունը մնացած վանկերի նկատմամբ:

Ինչպես ցույց են տալիս մեր դիտողությունները հայոց լեզվում յուրաքանչյուր բառ-հնչաբառային հիմնական շեշտն ունի իրեն հարակից թույլ մեկ կամ մեկից ավելի շեշտեր, որը պայմանավորված է բառ-հնչաբառի վանկային ծավալով: Այդ ծավալի մեջ ներառնվում է նաև «Ը» — գաղտնավանկը: Այստեղ գործում է այն ընդհանուր դրույթը, որ յուրաքանչյուր վանկ տեսականորեն կարող է ունենալ դրսևորման տարբերակներ, որոնց մեջ հիմնականը և գործոնը՝ շեշտվածությունը կամ ոչ-շեշտվածությունն է:

Պետք է նկատի ունենալ մեկ հանգամանք, որ վանկի արտասանության երկար տեղողությունը շեշտված վանկի համար երբեմն նշանակություն չի ունենում: Ի միջիայլոց հիմնական տոնի հաճախականությունը, այսինքն մեղեդայնությունը նույնպես, հաճախ շեշտված և նախաշեշտ կամ ետշեշտ վանկերի համար մեծ տարբերություններ չի ներկայացնում: Երբեմն նույնիսկ առավել շեշտված վանկը արտասանվում է ավելի կարճ քան մյուս շեշտազուրկ վանկերը: Սա պայմանավորված է խոսքի արտասանության ընդհանուր տեմպով և իմաստակիր հատվածի առանձնացման ոճական յուրահատկություններով:

Այսպիսով վերը շարադրածից հետևում է, որ լեզվում հնչերանգի առաջնային դերը անմիջականորեն ի հայտ է գալիս հնչաշղթայում: Սրանով է պատճառարանվում այն, որ շարահյուսական տարբեր կառուցվածք և իմաստային տարբեր կապակցություններ (պատճառ-հետևանք, հետևանք-պատճառ, բացահայտող և այլն) ունեցող հնչաշղթաներում առաջին հնդթին բնկավրում են հնչերանգային առանձնահատկությունները:

հետո միայն բովանդակային տարբերությունները: Սա վկայում է այն, որ հնչերանգը, որպես խոսքի հետ ծնված ու գործող երևույթ, ունի առաջնային ընկալում և ըմբռնում, ընդգրկում է լեզվի բոլոր ոլորտները առանց բացառության (2):

Անդրադառնալով շարակարգը եզրափակող օղակին՝ վանկին, նշենք, թե վանկի հետ առնչվող հարցերից որոնք են առավել կարևորները:

«Վանկը,— գրում է Գ. Զահուկյանը,— արտասանության (արտահայտության պլանի հնչական դրսևուման) շարակարգային նվազագույն միավորն է, հնչաշղթան՝ առավելագույնը» (7):

Վանկերի բնութագրման ժամանակ նկատի են առնվում մի քանի հանգամանքներ. նախ՝ նրանց կազմիչների գերակշռող որակը (բաղաձայնի, թե ձայնորդի գերակշռություն), այնուհետև կազմիչների քանակը, հաջորդականությունը: Տեսականորեն վանկային կաղապարը կարող է ունենալ բավական մեծ թվով հնարավոր տարբերակներ, այսինքն՝ բաղաձայն-ձայնավոր-ձայնորդ հնչույթների կապակցման և հաջորդականության ձևեր:

Սակայն իրականում յուրաքանչյուր լեզվում գործում են այդ հնարավորություններից միայն որոշ կոնկրետ դեպքեր:

Զահուկյանն իր «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատությունում անդրադառնալով «վանկ» հասկացությանը, ներկայացնում է վանկի հետևյալ կաղապարային ձևը $[(C + (C +) V) + C + C(+C)]$: Հայերենի համար հեղինակը տեսականորեն հնարավոր է համարում հետևյալ տիպերը՝ մեկ միանդամ (V), երկու երկանդամ (CV, VC), երեք եռանդամ (CCV, CVC, VCC), երեք բառանդամ, (CCVC, CVCC, VCCC), և մեկ վեցանդամ (CCVCCC): Այսպիսով՝ ընդամենը 12 տիպ՝ ա, կա, ալ, լյա, տար, արջ, ձյուն, դործ, անցք, կյանք, պարտք, կյանցք ձևերը, որոնցից բոլորը չեն, որ ակտիվ գործուն են (7, 87—88):

Ինչպես ասվեց, ուժգնության մեկ շեշտ ունեցող վանկերը և վանկերի կապակցությունները կազմում են հնչաբառեր: Վերջիններս բացի ուժգնության մեկ շեշտից, կարող են ունենալ մի քանի թույլ շեշտեր (վերևում դրանց մասին խոսվեց):

Հնչաշղթայի հնչերանգային պատկերի և հաղորդակցական տեսակի բնութագրման համար կարևոր նշանակություն ունի այն, թե շղթան եզրափակող հնչաբառը հիմնական հաղորդում կրողն է թե՞ ոչ, և շեշտվող վանկի բնույթը (երկար կամ կարճ լինելը):

Վանկի ուսումնասիրությունը՝ որը կարելի է կատարել ինչպես գործառական-տեսական առումով, այնպես էլ փորձառական, հնարավոր-

րություն է տալիս պարզելու վերջինիս տեղը և դերը հնչերանգի և նրա մյուս կազմիչների հետ ունեցած փոխհարաբերության պրոպեհտում:

Վանկի ձայնաբանական հետադոտության ժամանակ վանկաբաժան սահմանը որոշելը հիմնականում պայմանավորված է շեշտվող վանկը շրջափակող հնչյունների որակով:

Հայտնի է, որ հնչաշղթայում ձայնորդ-բաղաձայն-ձայնավոր հաջորդականության վանկաբաժան սահմանը գտնելը բավական դժվարություն է ներկայացնում, քանի որ հիմնական հնչյունական տարբերակիչ հատկանիշները, որոնք պետք է հիմք հանդիսանան այդ բաժանման համար, շատ դեպքերում գործուն չեն լինում (օրինակ, վանկի մեջ մտնող ձայնավորի երկարութունը, ձայնավորի և հարևան բաղաձայնի միջև եղած որակական ցուցանիշները, բաղաձայնի որակական ցուցանիշները հարևան՝ նախորդող կամ հաջորդող, ձայնորդ-ձայնավորների ֆոնի վրա և այլն):

Հնչաշղթայի շեշտվող հնչաբառը, որը հիմնական հաղորդում կրողն է, կարող է հանդես գալ հնչաշղթայի տարբեր մասերում, և սկզբում, և միջին հատվածներում, և վերջում: Այս դեպքում շեշտակիր վանկի փոխհարաբերության շրջանակները լայնանում են և վանկը կազմող կապակցությունները մտնում են նոր փոխհարաբերությունների մեջ իրենց նախորդող կամ հաջորդող հնչաբառերի սահմաններում: Վանկաբաժան սահմանները նման դեպքերում որոշելը դժվարություն է ներկայացնում, քանի որ ի հայտ են գալիս լեզվական նոր գործոններ՝ վանկի մասնատում, առնմանություն, տարնմանություն, հնչափոխության այլ կարգի երևույթներ, որոնք իրենց հերթին որակապես փոխում են վանկերը: Հնչաբառի շեշտակիր վանկը անմիջականորեն պայմանավորվելով տոնային ուժգնության փոփոխություններով, դառնում է իմաստային առումով ամենից կարևորը: Մնացած վանկերը կամ զուրկ են շեշտից, կամ էլ ունեն շատ թույլ արտահայտված շեշտ և ստորադասվում են գլխավոր շեշտ կրող վանկին:

Միշտ չէ, սակայն, որ ուժգնության առավելագույնը մենք արձանագրում ենք հիմնական շեշտ կրող վանկում: Լինում են դեպքեր, երբ հարաշեշտ վանկերը ունեն ուժգնության ավելի բարձր արտահայտված պատկեր, քան գլխավորաշեշտ վանկը: Այստեղ դեր են խաղում վանկարար հնչյունների որակը, վանկերի բնույթը:

Այսպիսով՝ հնչերանգի շնորհիվ շարակարգի անդամների միջև ստեղծված աստիճանական ստորակարգումը և իմաստային փոխպայմանավորվածությունը իր արտացոլումն է գտնում նույն այդ հնչերանգի ֆիզիկական մի քանի կազմիչների՝ մեղեդայնության, ուժգնության և տեղության տարբեր դրսևորումների և բաշխվածության մեջ: Դա պայ-

մանավորված է տվյալ հնչաշղթայի տարբեր հատվածների ունեցած հաղորդման կարևորության և մտքի բնույթով թվյալն աստիճանով:

ՀԱՆՉԱՇԼՈՒՄ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾՔԻ ՎԵՐԱԴՈՒՄԻԹՅՈՒՆ

Հնչաշղթան մենք դիտում ենք որպես հնչյունական կապակցությունների մի ամբողջական կառույց, որն իր հերթին կազմված է իրար վրա փոխներգործող միկրոկառույցներից: Դրանք դրսևորվում են հիմնականում հնչյունային կամ վանկային ձևերով, որոնք իրենց հերթին մտնում են զանազան կապերի մեջ՝ կապված արտասանության սկզբի, վերջի կամ միջուկի հետ և կազմում ինչպես հնչյուն-հնչույթային, այնպես էլ վանկային ութմական կառույցներ:

Հնչյունային միկրոկառույցը այն ատաղձն է, որն ընկած է մնացած օղակների՝ վանկային կամ ութմական կառույցների և, վերջապես, ողջ հնչաշղթայի հիմքում: Հնչյունային միկրոկառույցում գործ ունենք երկու բնույթի կազմիչների հետ. ա) երբ հնչյունը պահպանում է իր տարբերակիչ հատկանիշը՝ անկախ հնչյունական շղթայում նրա ունեցած դիրքին, բ) երբ կազմիչը, հնչյունական շղթայում ունեցած դիրքի հետևանքով՝ դրսևորվում է իր դիրքային տարբերակներով:

Փոփոխությունները լինում են ավելի կամ պակաս չափերի, լրիվ, մասնակի առնմանում և տարնմանում, հնչյունների հավելում կամ պակասում, ձայնավորի որակի փոփոխություն՝ անկում կամ թուլացում, երբեմն հիմնական շեշտի համեմատությամբ կողմնակի լրացուցիչ շեշտի ուժեղացում, բաղաձայնի որակի փոփոխություն՝ խլացում, թուլացում, բաղաձայնի որակի փոփոխություն՝ խլացում, թուլացում, լարվածության կորուստ և այլն:

Այսպիսով՝ առկա է բառի հնչյունական կառուցվածքի երկու տարրերակ՝ առաջնային, որին մենք հանդիպում ենք բառ-հնչաբառի մեկուցացված արտասանության ժամանակ և փոփոխակը, որն իրականանում է միայն տեքստ-հնչաշղթայում և իր հերթին կարող է ունենալ իր փոփոխակները՝ կապված հնչաշղթայի շարակարգային կառուցվածքի հետ: Երկուսն էլ գործում են հայեերևում՝ մեկը ինքնուրույն, մյուսը՝ հնչաշղթայի ուղորտում՝ արտասանության ընթացքում:

Հնչյունների նման գործառությունը, բնականաբար, իր արտացոլումն է գտնում վանկերի մեջ: Վանկային կառույցը բնորոշվում է վանկերում՝ հնչույթների որոշակի համակցումներով:

Հնչյունների քանակը կարող է ենթարկվել որոշակի փոփոխությունների: Օրինակ, «ը» ձայնավորի հետ կապված այն երևույթը, երբ լսվող սակայն չգրվող «ը»-ն վանկատման ժամանակ վերականգնվում է և

ստանում է լիարժեք որակ: Հնչյունային կապակցությունների միկրոկա-
ռույցը իր մեջ ներառնում է նախ հնչյունների որակը (ձայնավոր կամ
բաղաձայն), այնուհետև՝ դրանց արտասանական դիրքային փոփոխու-
թյունները (սկիզբ, միջին և ելքային դիրք): Ձայնավորների համար
նկատի է առնվում բարձրության աստիճանները, շրթնային կամ ընգային
բնույթը, երկար կամ կարճ արտասանությունը, տեղը, բաղաձայնների
համար՝ հնչեղության, խլության, լարվածության աստիճանը և այլն:

Այդ միկրոկառույցի մեջ մտնում է նաև վանկատումը և դրա հետ
կապված այլ հատկեք՝ հատուկթավորում և այլն: Ռիթմական կառույցնե-
րը, լինելով վանկերի որոշակի (երբեմն միայն փոփոխվող) հարաբերու-
թյուններ, ենթարկվում են շեշտի ազդեցությանը: Չնայած հայերենի
շեշտի կայուն վերջնավանկային դիրքին, նրա շարժական լինելը հըն-
չերանգային այն հիմնական միջոցն է, որի շնորհիվ առանձնանում են
ռիթմական կառույցները: Դրանք կոչված են ամբողջացնելու ողջ հըն-
շաշղթան (տեքստը) և՛ իմաստաբանորեն, և՛ հնչյունաբանորեն: Ռիթ-
մական կառույցները այս առումով կարող են դիտվել որպես հարաբերա-
կան կայուն կառույցներ: Այս կառույցները դրսևորվում են հիմնականում
բառ-հնչաբառերի շարույթ-հնչատակտերի միջոցով:

Հնչաշղթայում հնչյունների (նաև վանկերի) միմյանց հետ ունեցած
կապակցությունները ուղղակիորեն պայմանավորված են կապակցվող,
կցվող ռիթմական խմբերի կամ հնչյունների բնույթով (կցույթ): Հիմնա-
կանում կցվում և արտասանվում է որպես մեկ ռիթմական խումբ բա-
ղաձայն-ձայնավոր, ձայնորդ-ձայնավոր հնչյունական հաջորդականու-
թյունը:

Օրինակ՝ — Բարե՛,—

Մեկ հատիկ այս բառն եմ ասում՝

Կնքված անձնագիր ցույց տալու նման...

Կենսագրություն պատմելու նման,

կամ հարցաթերթիկ լրացնելու պես:

Նվ կուղենայի՛,

Շատ կուղենայի,

Որ այս բառն իբրե՛ դառնար անձնագիր

Աշխարհում համայն,

Ամենքի համար: (Պ. Սևակ)

Ձայնավոր-բաղաձայն (ձայնորդ) կցույթը իրականանում է շնոր-
հիվ ձայնավորին նախորդող բաղաձայնի, որը հաճախ կցվելով ձայնա-
վորին, վերջինս դարձնում է միջին օղակ՝ հաջորդ բաղաձայնի հետ

ռիթմական խումբ կազմելու համար: Օրինակ՝ Ի՞նչ զարմանալի աչքեր ունեն դու:

Մեր դիտողությունները ցույց են տալիս նաև, որ ձայնորդ-ձայնորդ կցույթը խիստ հազվադեպ է: Դրանք երկուսն էլ արտասանվում են ինքնուրույն, նույնիսկ դադարով, որպեսզի պահպանեն ինքնուրույնությունը:

Նույն ձևով համեմատաբար տոկոս է կազմում բաղաձայն-բաղաձայն կապակցությունը: Դրանք արտասանվում են կամ առանձին և ինքնուրույն (հաճախ «ը»-ի օժանդակությամբ):

«Քո նայվածքի հետ,

ինքրիք քեզանից զատվում-անջատվում...» (Պ. Սևակ)

կամ մեկը ձուլվում է մյուսին.

«Ճերմակ-գավաթով սև սուրճ եմ խմում...» (Պ. Սևակ)

Այս դեպքում, հավանաբար, դեր է խաղում հնչյունների որակական որոշ հատկանիշների համընկնելը (արտասանության հնչեղության, տեղի, կազմավորման եղանակի և այլն): Այս հարցը, փաստորեն, կապվում է արտասանվածքի վերլուծության ավանդական հարցի հետ, որը մեր կարծիքով պետք է վերանայվի:

Այս կապակցությամբ հարկ է մեկ անգամ ևս անդրադառնալ հնչաբառ, (ինչպես նաև շարույթ-հնչատակտ) հասկացությանը: Շնորհիվ իր իմաստային ինքնուրույնությանը բառ-հնչաբառը ինքնուրույն է նաև իր հնչյունային կառուցվածքով: Այն կարող է խոսքից դուրս արտասանվել և ընկալվել որպես հնչյունային ամբողջական միավոր:

Բառ-հնչաբառի հնչյունական կառուցվածքի փոփոխությունները տեղի են ունենում կապակցված տեքստ-հնչաշղթայում: Այդ փոփոխությունները լինում են ավելի կամ պակաս չափով հնչյունների փոխադրեցության հետևանքով: Սակայն դա չի նշանակում, որ խախտվում է բառ-հնչաբառի կառուցվածքային ամբողջությունը: Հիշենք հայ լեզվաբանության մեջ արտասանվածքի վերլուծության վերաբերյալ տեղ գտած կարծիքները:

Ունենով այն դրույթից, որ արտասանվածքը հնչյունաբանորեն կարելի է վերլուծել մինչև նրա ամենափոքր այլևս անբաժանելի միավորին՝ հնչյունին հասնելը, պրոֆ. Սևակը իրականում չի առաջադրում մի սկզբունք, որը կարող է չափանիշ հանդիսանալ վերլուծման համար: Լեզվային մի խոշոր միավոր ակադ. Սևակը վերլուծում է առավել փոքր միավորների, նկատի առնելով թե ինչպես է հնչում և լսվում վերլուծման ենթակա արտասանվածքը (8): Այսպես՝ «ձայկին իրենց արտի ցորենն

է դուր գալիս» — արտասանվածքը ըստ հեղինակի լսվում է հետեւյալ կերպ. «Հայկի-նիրեն-ցարտի-ցորեն-նեղուր-գալիս»: Մեկ ուրիշի համար դա կհնչի հետեւյալ ձեւերպով «Հայկինիրեն-ցարտի-ցորեննե-դուր-գալիս» և այլն: Այստեղ նշանակութիւնն է ստանում ոչ միայն արտասանողի վերաբերմունքը արտասանվածքի նկատմամբ, այլ նաև նրա անհատական արտասանական յուրահատկութիւնները, տրամադրութիւնը և այլն: Հետեւապես արտասանվածքի նյութական-հնչյունական վերլուծութիւնը կատարելիս պետք է նկատի ունենալ ինչ-որ մեկ այլ կայուն շափանիշ, որը ենթակա չէ դանազան սուբյեկտիվ անհատական հանգամանքներէ ազդեցութիւններէ:

Է. Աղայանը արտասանվածքը վերլուծման է ենթարկում երեք տեսանկյունով, որոնցից առաջինը նյութական-հնչյունականն է: Արտասանվածքը վերլուծվում է «արտասանական լսողական ավելի փոքր տարրերի, մինչև ամենանվազագույն նյութական միավորը՝ հնչյունը (1)»։ Որպես նմուշ Աղայանը բերում է «Սեին սապոնն ինչ աճի, խեին՝ խրատը» ասացվածքը և առաջարկում է հետեւյալ լսողական ու արտասանական վերլուծութիւնը. «սեին-սապոն-նընին-չանի-խեին-խրատը»: Վերլուծման նման եղանակը նույնպես առարկելի է, քանի որ այդ նույնը կարելի է վերլուծել և այլ կերպ. «սեին-սապոննին-չանի, խեին՝ խրատը» և այլն: Մեր կարծիքով հնչաշղթայի (արտասանվածքի) վերլուծութեան ժամանակ լսողական և արտասանական գործոնները շափանիշ ընդունելու բավարար չէ, դրանք կայուն և անփոփոխ գործոններ չեն: Հիշենք թե ինչպես է արվում այդ վերլուծութիւնը: Արտասանվածքը վերլուծման է ենթարկվում սկզբում ըստ իմաստային խոշոր միավորների, հետո դրանք ավելի ու ավելի մանրանալով հասնում են նվազագույնին՝ ձևութներին, որոնք նույնպես իմաստային միավորներ են: Այնուհետև արտասանվածքը վերլուծման է ենթարկվում արդեն հնչական առումով, որի նպատակն է առանձնացնել հնչյունական խմբերը, որոնք արդեն իմաստային միավորներ չեն և հետեւապես կարող են ներկայացնել հնչյունական ցանկացած կապակցութիւն: Ինչպես տեսնում ենք միևնույն օբյեկտի նկատմամբ կիրառվում են վերլուծութեան տարբեր սկզբունքներ: Մենք առաջարկում ենք արտասանվածքի վերլուծութեան այնպիսի եղանակ, երբ վերլուծութիւնը կատարվում է մինչև իմաստային նվազագույն միավորը: Այն մոմենտում, երբ այդ նվազագույնը դադարում է որևէ իմաստ արտահայտելուց, ավարտվում է արտասանվածքի՝ որպես լեզվական երևութի վերլուծութիւնը և սկսվում է օբյեկտիվ իրականութեան մեկ այլ երևութի (հնչում, ձայն և այլն) վերլուծութիւնը:

Հետեւապես անհրաժեշտ է ընդունել մեկ կայուն շափանիշ, որի կի-

քառումը վերլուծության ժամանակ կհանգեցնի համապատի միավորների: Որպես այդպիսին մենք առաջարկում ենք բառ-հնչաբառ հասկացություններ, որպես ամբողջական լեզվական կառույց: Արտասանվածքի (կամ շարակարգի) վերլուծության ժամանակ մենք ուղղակիորեն առնչվում ենք բառ-հնչաբառի հետ: Բառ-հնչաբառի ամբողջական կառուցվածքում մենք առանձնացնում ենք չորս փոխկապակցված գործոններ ա) հնչյուններ, բ) վանկեր, գ) հնչյունների փոխկապակցություններ և դ) ուրիշ մական շեշտված խմբեր կամ կառույցներ: Սրանցից յուրաքանչյուրը, ունենալով իր կայուն կառուցվածքը, կարող է ենթարկվել նաև փոփոխությունների:

Այսպես՝ հնչյունները, ունենալով իրենց կայուն որակը (իմաստատարբերակիչ հատկանիշը) դանազան հնչյունաբանական և հնչյունափոխական գործոնների ազդեցության հետևանքով շարակարգում կարող են դրսևորվել իրենց տարբերակներով: Նույն ձևով վանկային կառուցվածքն ունենալով իր կայուն կապակցությունները՝ ուրիշմական-շեշտային խմբերը, շարակարգի համակարգում կարող է դրսևորել հնչյունային նոր միացություններ, որոնք առաջին հայացքից տվյալ լեզվի համար կարող են թվալ ոչ տիպական:

Վանկերի ամբողջության խախտումը բնականորեն բխում է հնչյունների կապակցությունների խախտումից, որոնցից և փոխվում են ուրիշմական-շեշտային խմբերը կամ կառույցները*:

Այսպիսով՝ արտասանվածքի վերլուծության ժամանակ պետք է նկատի ունենալ բառ-հնչաբառ ամբողջական կառույցը՝ նշված չորս գործոնների ազդեցության շրջանակներում: Վերլուծության հետևանքով ստացված ուրիշմական-շեշտային խմբերում հնչյունական միավորները կատարում են այդ խմբերը միմյանց հետ կապող կամ սահմանաբաժանող դեր: Վերևում մենք դրանք պայմանականորեն անվանեցինք կցույթներ:

Դիտենք Գ. Սևակի ներկայացրած նմուշը մեր տեսանկյունից: Այս դեպքում մենք ունենք երեք ուրիշմական կառույց. «Հայկին(ն) իրենց արտի»՝ մեկ, «ցորեն(ն) է»՝ երկու և «դուր-գալիս»՝ երեք: Կցույթները հանդես են գալիս բառ-հնչաբառ ամբողջական կարգի ներսում (ն), (ց) և չեն խաթարում ուրիշմական խմբերի ամբողջությունը:

Դիտենք է. Աղայանի ներկայացրած նմուշը:

«Սևին սապոնն ինչ անի, խեին՝ խրատը»:

Այստեղ առկա է երկու ուրիշմական կառույց. Սևին սապոնն ինչ անի

* Մենք հակված ենք վանկի ձայնաբանական տեսության կողմը, ըստ որի հնչաբառը հատուկթուրվում է արտատառական առավել հնչեղ զգացումների՝ դրանք շրջադաստող ավելի քիչ հնչեղ վանկերի համեմատությամբ: (ՏԵՍ 23, 155):

խնդրանքները (ն), (շ) կցույթները դործում են մեկ ռիթմական կառույցի ներսում:

Այսպիսով՝ ուղում ենք ասել, որ արտասանվածք-շարակարգի վերլուծության ժամանակ ստացվող ռիթմական-շեշտային կառույցները պահպանում են իրենց բառ-հնչաբառային կամ շարույթ-հնչատակտային ամբողջական կառուցվածքը, որը և պետք է դիտել որպես ելակետ նման վերլուծությունների ժամանակ:

Այսուհետև՝ հնչյունը կամ հնչյունների կապակցությունն է, որը միանալով վանկին կամ հնչաբառին՝ սկզբից կամ վերջից, անջատում և առանձնացնում է նրան որպես նոր ռիթմական խումբ:

Արտասանվածք-շարակարգի վերլուծության ժամանակ կցույթները չեն խախտում բառ-հնչաբառերի կամ շարույթ-հնչատակտերի ամբողջական խորքային ըմբռնումը, (որը մարդկային ուղեղի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն է) և ընկալվում են իրենց ամբողջական կառուցվածքով, որի հիմքում ընկած է իմաստային ամբողջականությունը:

Հայտնի է, որ բառ-հնչաբառը շնորհիվ իր իմաստային ինքնուրույնությանն ու քերականական ձևավորման, ինքնուրույն է նաև իր հնչյունական կառուցվածքով:

Բոլոր այն փոփոխությունները, որ տեղի են ունենում բառ-հնչաբառի հնչյունական կառուցվածքի հետ արդյունք են կապակցված խոսքի, որտեղ վերարտադրվում են բառի հնչյունային կառուցվածքի բոլոր փոփոխակները: Դրանց գործառական նույնությունը ապահովվում է իմաստային միավորների նույնությամբ:

Կարելի է ենթադրել, հետևապես, որ բառ-հնչաբառը, իր գոյությունը իրականացնում է երկու ձևով՝ առաջնային (բառարանային) և փոփոխակ (խոսքի մեջ): Երկուսն էլ լեզվում գործում են և վերարտադրելի:

Բառ-հնչաբառերն ինքնուրույն գործածական են և ընկալելի. դրանք կարող են ինքնուրույն ռիթմական կառույցներ կազմել:

Սրանց կողքին կան նաև ավելի ծավալուն բառակապակցություն-հնչաբառեր, որոնք ընկալվում են որպես մեկ ամբողջական ռիթմական կառույցներ: Օրինակ՝ գլուխն առնել— (գլուխն առնել), (խն) կցույթով, քնեք առնել (քնվեք առնել), (ր) կցույթով, կուրծքը դեմ տալ— (կուրծքը դեմ տալ), (քք) կցույթով և այլն, որոնք մեկական հիմնական շեշտով կազմում են մեկական ռիթմական խմբեր:

Երբեմն հնչաբառի հնչյունական կառուցվածքի բաղկացուցիչներից մեկի փոփոխությունը (հնչյունական զանազան օրինաչափությունների ազդեցության տակ) իր ետևից բերում է ամբողջ կառույցի փոփոխություն: Սակայն վանկատումը, որպես լեզվական երևույթ, փոփոխված

հնչաբառերի կառույցներում մտցնում է հավասարակշռություն, վերականգնելով ընկած կամ շարտասանվող (օրինակ, հայերենում չգրվող ը-ն) հնչյունը և այլն: Օրինակ՝ ան-ընդ-հատ, աշխար-հա-կալ, շնոր-հաղուրկ և այլն):

Փոփոխությունների սահմանները շատ լայն են, սկսած հնչյունների թվից, ռիթմական-շեշտային պատկերից, հնչերանգից, մինչև արտասանության բարձրությունը, տեմպը և այլն: Փոփոխությունների միջմտնում են նաև ֆիզիոլոգիական, բարբառային, ռճական, տարածքային գործոններ և այլն: Բառ-հնչաբառի կառուցվածքի ամբողջականությունը հիմնականում հենվում է նրա կայուն հատկանիշների վրա, որոնք են բառ-հնչաբառի վանկաբաժանման սկզբունքը, հնչյունային հիմնական կազմը, դրանց որակը, քանակը:

Կայուն հատկանիշների մեջ կարևոր դեր ունի բառ-հնչաբառի որոշակի իմաստաբերականական ամբողջությունը, որի անտեսումը արտասանվածքի շարակարգի վերլուծման պրոցեսում կարող է հանդեսնել ոչ ճիշտ տրոհմանը:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՓՈՐՁԱՌԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Հնչերանգի շարակարգը կապակցող և միավորող դերը շատ ցայտուն բացահայտվում է շաղկապավոր հնչաշղթայում: Հետաքրքիր է շաղկապներ ունեցող հնչաշղթայի և նույն հնչաշղթայի անշաղկապ տարբերակի միջև կատարված համեմատության պատկերը:

Ելնելով այն դրույթից, որ հնչերանգը ոչ միայն կապակցում է բարդ նախադասության մասերը, այլև արտահայտում է իմաստային այն հարաբերությունները, որ կան դրանց միջև, մենք որպես հնչերանգով ամբողջացվող շարակարգային օղակ, նկատի ենք առել հնչատակտը (հատկապես մի քանի անդամներից կազմված) և որպես իմաստային ամբողջություն, և որպես շարակարգային կապակցություններ արտահայտող միավոր:

Այդ հարաբերության մեջ դիտենք հետևյալ տեքստ հնչաշղթաների: Նարդիզ փոքր հորաքույրը, որ դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած և մի աղա ունեւր, և ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել, բայց ուսումը չէր շարունակել, որովհետև սիրահարվել էր... և փոքր հորեղբայրը, որ կարող էր բանակ չգնալ, բայց ամաչեց ու գնաց. և մեծ հորեղբոր մեծ տղին, որ պատերազմի պատճառով դպրոցից ետ էր դարձել աշխատելու. և նրա քույրերն ու եղբայրը՝ Սոխակը, Ելենը, Վալոդը... բոլորը, բոլորը, գոնե մի անգամ թերթել էին այդ դասագիրքը (6):

Նույն տեքստ-հնչաշղթայի անշաղկապ տարբերակը:

«Նարգիզ փոքր հորաքույրը դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած, մի տղա ունեւր. ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել, ուսումը չէր շարունակել՝ սիրահարվել էր... փոքր հորեղբայրը կարող էր բանակ չգնալ, ամաչեց՝ գնաց. մեծ հորեղբոր մեծ որդին պատերազմի պատճառով զոհարոցից ետ էր դարձել աշխատելու, նրա քույրերն ու եղբայրները՝ Սոխակը, Ելենը, Վալոդը... բոլորը գոնե մի անգամ թերթիկ էին այդ դասագիրքը»:

Ինչպես տեսնում ենք երկրորդ տեքստ-հնչաշղթայում բաց են թողնւմ-ված բոլոր շաղկապները (համադասական և ստորադասական). սակայն երկուսն էլ բովանդակային նպատակաուղղվածությամբ համընկնում են, իսկ իմաստային և շարակարգային կապակցության տեսակետից ունեն տարբերություններ, որոնց բացահայտումն էլ հենց մեր առջև դրված խնդրի լուծում կնշանակի:

Նախ՝ դիտենք իմաստային տեսակետից (որից շարակարգային կապակցությունն անպայմանորեն կախում ունի):

Ա. Մ. Պեշկովսկին իրավացիորեն գտնում էր, որ կան զանազան հնչերանգներ, որոնք համապատասխանում են կապերի ու շաղկապների տարբեր խմբերի (19) այսպես, թվարկման հնչերանգը՝ կապակցող շաղկապներին, բացատրող հնչերանգը՝ պատճառական կապերին, նախազգուշացնող հնչերանգը՝ բացատրող շաղկապներին և այլն: Ա. Մ. Պեշկովսկու այս դիտողութունն ի՞նչ ժամանակին կարևոր խթան է եղել հնչերանգի ուսումնասիրման ասպարեզում: Բնականաբար բոլոր այդ միջոցները ծառայում են խոսքում զանազան կապեր ստեղծելուն: Այստեղ անհրաժեշտ է հիշեցնել իմաստային-բովանդակային և իմաստային-սեմանտիկական կապի միջև եղած տարբերությունը, որն անպայմանորեն պետք է հաշվի առնել խոսքի վերլուծության ժամանակ: Օրինակ. «Կառապանը սուլեց, ձիերը թռան» և «Նա լավ երգեց, նրան գովեցին» — տարբեր բովանդակության խոսքեր են, սակայն դրանց ներքին իմաստային (սեմանտիկական) կապը համընկնում է, որով և նրանք միավորվում են. այդ կապը պատճառահետևանքային հարաբերությունն է, որը և արտահայտում է դրանց շարահյուսական իմաստը:

Մեր ներկայացրած շաղկապավոր տեքստ-հնչաշղթան իրենից ներկայացնում է մեկ բարդ համադասական պատճառահետևանքային, թվարկող, բացատրող և հանգման իմաստային կապ արտահայտող նախադասություն-հնչադասություն (պատճառահետևանքային հաջորդականությունը կարող է խախտվել՝ դառնալով ետադաս-առաջադաս, որը դուռ հեղինակային ոճական յուրահատկություն է): Դրանց իմաստային հարաբերությունը անմիջականորեն բխում է նախորդող կամ հաջորդող

կապի կամ շաղկապի իմաստային գործառությունից, որը և հնչերանգին տալիս է համապատասխան իմաստ:

Շարույթ-հնչատակտերը կարելի է միավորել մի քանի նախադասություն-հնչադասությունների մեջ, որոնք արտահայտում են տարբեր հարաբերություններ (ունեն տարբեր ենթականեր):

Չնայած դրանք ինքնուրույն նախադասություն-հնչադասություններ են, սակայն շաղկապների առկայության հետևանքով բավականաչափ ցայտուն ընկալվում է դրանց ներքին բովանդակային կապը, որը դրսևվորվում է թվարկող հնչերանգի շնորհիվ: Այդ բանը, ինչպես կտեսնենք, չկա այն հատվածում, որտեղ բացակայում են շաղկապները: Վերջինում մենք ունենք առանձին նախադասություն-հնչադասություններ, չնայած միևնույն ենթակա-սուբյեկտով, որոնք ինքնուրույն ավարտված բովանդակություն ունեն, իսկ իրենց արտահայտած իմաստի կարևորությունը գրեթե համազոր են:

Շաղկապներով պարբերության մեջ շաղկապներն իրենք թելադրում են, ինչ եղած շարույթ-հնչատակտերից որն է հիմնական հաղորդումը կրողը. տվյալ դեպքում «բայց» շաղկապով սկսվող հատվածը, հակադրվիլով մնացածներին, իր մեջ պարունակում է հիմնական հաղորդումը, բովանդակության կորիզը:

Հետաքրքիր է, որ պատճառ-հետևանք հարաբերությունը հաճախ առանց շաղկապի ավելի ցայտուն է դրսևորվում, քան համապատասխան շաղկապի առկայությամբ: Հետևապես միշտ չէ, որ շաղկապը բացահայտող, իմաստ տրոհող նշանակություն է ունենում. հաճախ այն ճապաղ և ձանձրալի է դարձնում ոճը, զրկում վերջինիս նպատակաուղղվածությունից ու կտրուկությունից: Գիտական խոսքում (գեղարվեստականի համեմատությամբ) շաղկապների առատությունը ավելի է արդարացվում, նկատի առնելով երբեմն բացահայտման, վերլուծման լրացուցիչ մանրամասները ներկայացնելու անհրաժեշտությունը:

Անդրադառնալով մեր տեքստ-շարակարգին դիտարկենք մեր ներկայացրած շարույթ-հնչատակտերը, որոնք միավորվում են մի քանի նախադասություն-հնչադասությունների մեջ: Տեսնենք թե իմաստային ինչպիսի՞ կախվածության մեջ են գտնվում դրանք և հնչերանգը ինչպե՞ս է արձագանքում իմաստային զանազան բնույթի կապերին՝ շաղկապներով և առանց շաղկապների: Որպես ուղեցույց հիշենք Ա. Մ. Պեշկովսկու վերը հիշատակած դրույթը, որ կան զանազան հնչերանգներ, որոնք համապատասխանում են կապերի ու շաղկապների տարբեր խմբերի:

Դիտենք տեքստ-հնչաշղթան շաղկապների առկայությամբ:

Նարգիզ փոքր հորաքույրը, որ դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած (որ — բացահայտող)

և մի տղա ունեւ (և— կապակցող)
և ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել (և— կապակցող)
բայց ասումը չէր շարունակել (բայց— բացատրող-հակադրող)
որովհետեւ սիրահարվել էր (որովհետեւ— պատճառ, բացահայտող)
և փոքր հորեղբայրը, որ կարող էր բանակ չգնալ (և թվարկող), ու բա-
ցահայտող)

բայց ամաչեց ու գնաց (բայց— բացահայտող ու— կապակցող)
և մեծ հորեղբոր մեծ որդին (և բացահայտող, թվարկող),
որ պատերազմի պատճառով դպրոցից ետ էր դարձել աշխատելու (որ—
բացահայտող, պատճառաբանող),
և նրա քույրերն ու եղբայրը (և— բացահայտող, թվարկող ու— կապակ-
ցող),

և Սոխակը, Ելենը, Վալոդը (և— թվարկող),
բոլորը գտնե մի անգամ թերթել էին այդ դասագիրքը:

Այստեղ մենք տեսնում ենք իմաստային հետևյալ հարաբերությունը.
«և»-ը (նաև «ու»-ն) ունի բացահայտող, թվարկող, կապակցող իմաստ,
«բայց»-ը՝ հակադրող, հետևանքային իմաստ, «որովհետեւ» շաղկապը՝
պատճառ բացահայտող իմաստ:

Սույն տեքստն լսռանց շաղկապների ներկայացնում է հետևյալ շա-
րույթ-հնչատակտերի շարքը.

Նախ-գիշ փոքր հորաքույրը,
դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած,
մի տղա ունեւ,

ասում էին,

լավ սովորող աղջիկ էր եղել,

ուսումը չէր շարունակել,

սիրահարվել էր

փոքր հորեղբայրը, կարող էր բանակ չգնալ,

ամաչեց,

գնաց,

մեծ հորեղբոր մեծ որդին պատերազմի պատճառով դպրոցից ետ էր
դարձել,

աշխատելու

նրա քույրերը, եղբայրները,

Սոխակը, Ելենը, Վալոդը,

բոլորը

գտնե մի անգամ թերթել էին այդ դասագիրքը:

Շաղկապի առկայությունը կամ բացակայությունը որակական փո-
փոխություն է մտցնում ողջ տեքստ-հնչաշղթայի հնչերանգային կառույց-

վածքի մեջ, ոչից և բխում է որոշ շարույթ-հնչատակտերի տրամաբանական ընդգծումը կամ առանձնացումը: Այն հատվածները, որոնք շաղկապների առկայությամբ երկրորդական իմաստ էին հաղորդում, շաղկապների վեղանալուց հետո դառնում են ինքնուրույն հաղորդումներ պարունակող հատվածներ: Շաղկապների ու կապերի գործառութչունը հնչերանգը վերցնում է իր վրա:

Այնուհետև՝ շաղկապների առկայութչունը միտքը դարձնում է անալիտ, առկախ, ավարտում ենթադրող: Իսկ անշաղկապ տեքստում այդ չի նկատվում: Այնտեղ մենք ունենք ինքնուրույն հաղորդումներ, որոնք կարելի է նույնիսկ հանել ընդհանուր տեքստ-հնչաշղթայից առանց զգալի խաթառում պատճառելու վերջինիս իմաստային բովանդակութչանը: Այնտեղ, որտեղ սկզբում շաղկապ է եղել, տեղ է գտնում դադարը: Այստեղից էլ հետևում է այն, որ շաղկապների բացակայութչունը խոսքը դարձնում է ավելի լարված, նպատակասլաց, իսկ խոսքի տարբեր հատվածները փաստորեն միանում են դադարի միջոցով, դադարը դառնում է քերականական միջոց հնչերանգով՝ բարդ նախադասութչուն-հնչադասութչունը միավորող կապակցող միջոց: Այսպես՝ Նարգիզ փոքր հորաքույրը, ու դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած, և մի տղա ուներ, և ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել, բայց ուսումը չէր շարունակել, ուրվհետև սիրահարվել էր... Այս նախադասութչուն-հնչադասութչունը, որը բավականաչափ ծանր ոճ ունի, կազմված է 5 շարույթ-հնչատակտերից, այսինքն՝ ակտուալ հատույթավորումից ստացված 5 հատվածներից, որոնք միմյանց նկատմամբ ունեն և ստորադասութչուն, և համադասութչուն:

Այստեղ հիմնական հաղորդումը՝ ռեման, մեկն է: Նարգիզ փոքր հորաքույրը... ...ուսումը չէր շարունակել: Մնացածները, որոնք կադմում են թեման, աղոթեն հայտնի խոսքային իրադրութչունից են բխում և բացահայտում են կամ էլ լրացնում իրար՝ «որ դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած» մասը լրացնում է «Նարգիզ փոքր հորաքույրը» մտքին, իսկ «և մի տղա ուներ» հատվածը բացահայտում և ծառայում է վերևի երկուսին՝ միաժամանակ: Վերջինները միասին ստորադասվում են և լրացնում ինչպես «Նարգիզ փոքր հորաքույրը» մտքին, այնպես էլ նոր հաղորդումը պատճառաբանող մտքին՝ «որովհետև սիրահարվել էր»: Այս ամբողջը բացահայտում և պատճառաբանում է ռեման. «ուսումը չէր շարունակել»: Նոր հաղորդվող միտքը՝ ռեման ամբողջութչամբ սա է. «Նարգիզ փոքր հորաքույրը ուսումը չէր շարունակել»:

Նույն հատվածն առանց շաղկապների վերլուծելիս ստանում ենք հետևյալ շարույթ-հնչատակտերը:

Նարգիզ փոքր հորաքույրը

դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած,

մի տղա ունեւր,
ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել,
ուսումը չէր շարունակել,
սիրահարվել էր:

Շաղկապները հանելուց հետո առանձին հատվածների միջև եղած իմաստային կապը թուլանում է, թեմա-ռեմային հարաբերութիւնը փաստորեն արտահայտւում է հիմնականում մեկ օղակում՝ «Նարգիզ փոքր հորաքույր ուսումը չէր շարունակել. սիրահարվել էր» որտեղ նոր հաղորդումը դառնում է «Նարգիզ փոքր հորաքույր ուսումը չէր շարունակել» իր մեկ թեմայով՝ «սիրահարվել էր»:

Ակտուալ հատույթավորումից ստացված մնացած օղակները՝ «դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած»՝ «մի տղա ունեւր», ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել» — իրենց առկայութեամբ կամ բացակայութեամբ էական, իմաստային փոփոխութիւն կամ իմաստային ճեղքում չեն մտնում նոր հաղորդման մեջ (ուսումը չէր շարունակել) այսինքն՝ Նարգիզ փոքր հորաքույր Դսեղում ապրել կամ չապրելը, տղա ունենալը կամ չունենալը և այլն, շաղկապների բացակայութեան դեպքում դիտւում և ընկալւում են որպէս ինքնուրույն, կողմնակի հաղորդումներ, որոնք կարող էին և չի-նել:

Նոր հաղորդման հետ անմիջականորեն կապված հատվածն է՝ «սիրահարվել էր» որը և պատճառաբանում է և իմաստի տեսակետից լրացնում է ռեման՝ նոր հաղորդումը՝ «ուսումը չէր շարունակել»:

Իմաստային բովանդակային նույնպիսի հարաբերութիւն ենք տեսնում նաև տեքստի մնացած օղակներում: Մինչև դրանց վերլուծմանն անցնելն ասենք, որ այս տեքստում (ինչպես և յուրաքանչյուր տեքստում) առկա են այսպես կոչված միկրո թեմա-ռեմային հարաբերութիւններ, որոնք իրենց նկատմամբ ստորադաս կամ համադաս լինելուց բացի բոլորը միասին ծառայում են մակրոռեմայի: Մեր դեպքում մակրոռեման է «թերթիլ էին այդ դասագիրքը»:

Այսպես, դիտենք մնացած օղակների միջև եղած հարաբերութիւնը՝ շաղկապներով: Դրանք ներկայացնում են ակտուալ հատույթավորումից ստացված մի քանի շարույթ-հնչատակտեր, որոնք իրար նկատմամբ գտնւում են այնպիսի հարաբերութեան մեջ, ինչպիսի իմաստ որ արտահայտում են դրանք կապակցող շաղկապները:

Այսպես.

և փոքր հորեղբայրը, որ կարող էր բանակ չգնալ (և — թվարկող բացահայտող, ու պատճառաբանող-բացահայտող շաղկապներով):

«Բայց ամառն ար քնաց» (հակադրող-հետևանք ցույց տվող բայց շաղկապով, և, ու կապակցող շաղկապներով):

Նշված երկու հատվածները դիտում ենք թեմա-ռեմային այն հարա-
բերությունը, որ վերևում մենք անվանեցինք միկրո-թեմա-ռեմային հա-
րաբերություն: Մնացած հատվածներում այդ հարաբերությունը կրկըն-
վում է. կապերն ու շաղկապները ծառայում են իրարից բխող հարաբե-
րությունները թվարկելու, բացահայտելու, հակադրող հետևանքային կա-
պերը բացահայտելու նպատակին:

Այնուհետև.

և մեծ հորեղբոր մեծ որդին,

որ պատերազմի պատճառով դպրոցից ետ էր դարձել աշխատելու,

և նրա քույրերն ու եղբայրը

և Սոխակը, Ելենը, Վալոդը,

բոլորը գոնե մի անգամ թերթել էին այդ դասագիրքը:

Այսպիսով իրար համադաս (ստորադաս) միկրո թեմա-ռեմաները,
ակտիվ կերպով իրար լրացնելով ու բացահայտելով, գալիս հանգում են
հիմնական ռեմային՝ բոլորը գոնե մի անգամ թերթել էին այդ դասա-
գիրքը:

Հիմա տեսնենք այդ հատվածն առանց շաղկապների:

Վիոբը հորեղբայրը,

կարող էր բանակ չգնալ,

ամաչեց,

պնաց,

մեծ հորեղբոր մեծ որդին

պատերազմի պատճառով ետ էր դարձել

աշխատելու

նրա քույրերն ու եղբայրը

Սոխակը, Ելենը, Վալոդը,

բոլորը

գոնե մի անգամ թերթել էին այդ դասագիրքը:

Այս անշաղկապ հատվածում շարույթ-հնչատակները ավելի ինք-
նուրույն են, միկրոթեմաները բոլորը չէ, որ օրգանապես կապվում են
ռեմային («Վիոբը հորեղբայրը կարող էր բանակ չգնալ», «Վիոբը հորեղ-
բայրը ամաչեց». «Վիոբը հորեղբայրը գնաց»):

Այս հատվածի ռեման՝ «Վիոբը հորեղբայրը... գնաց» իմաստային
երանգավորվում է ստանում նախորդող միկրոթեմաներով (սակայն
դրանց բացակայությունը իմաստը չի աղճատում):

«Մեծ հորեղբոր մեծ որդին դպրոցից պատերազմի պատճառով ետ
էր դարձել» և «աշխատելու» հատվածների համադր թեման հետևյալն է.
«մեծ հորեղբոր մեծ որդին դպրոցից ետ էր դարձել». մնացած միկրոթե-
մաները պատճառաբանում են այդ թեման, Դրանց չլինելու դեպքում

իմաստի աղճատում չի լինում, միայն երանգային իմաստավորումը իհարկե թուլանում է:

Մնացած հատվածները «նրա քույրերն ու եղբայրը», «Սոխակը, Ելենը, Վալդը» միայն լրացուցիչ հաղորդում են տալիս ոեմայի ենթակային՝ (բոլորը): Այնուամենայնիվ դրանց բացակայության դեպքում էլ այդ շարույթ-հնչատակերը, որ պարունակում է նոր հաղորդում, միանգամայն ավարտված և ինքնուրույն միտք է և առկա փնձակում չէ*:

Վերևում ասացինք, որ տեքստի իմաստային և շարակարգային վերլուծությունները իրարից բխող և իրար հետ սերտ առնչություն ունեցող երևույթներ են և նյութի վերլուծությունը միայն դրանցից մեկի տեսանկյունից կնշանակե՞ր հարցի միակողմանի և մեխանիկական քննարկում: Այդ իսկ պատճառով տեսնենք, թե շարակարգային կապակցության տեսակետից ինչպիսի պատկեր ձևի մեր քննարկած տեքստը և որքանո՞վ է շաղկապների ու կապերի առկայությունը կամ բացակայությունը արտացոլվում այդ կապակցության սահմաններում: Այս դեպքում մենք հիմնականում պետք է գործ ունենանք «դադար» հասկացության հետ, որը հնչերանգի ֆիզիկական կառուցվածքի մեջ մտնող գործոններից մեկն է: Մագնիտոֆոնի ժապավենի վրա գրառնելուց հետո քննարկվող նյութերը գրանցվել են ինտոնոգրաֆի վրա: Տեքստը կարդացվել է սովորական պատմողական, այսպես ասած, չեղդ հնչերանգով: Հաղորդավարները նախապես անտեղյակ են եղել փորձի նպատակին:

Ինտոնոգրաֆից ստացված արդյունքներին ավելացնում ենք նաև անմիջական դիտողության, լսողական վերլուծության արդյունքները, որոնք նույնպես կարևոր նյութ են տալիս:

Որպես ընդհանուր դիտողություն նշենք, որ շաղկապավոր տարբերակում շաղկապներով միացող հնչատակտերը մեկը մյուսից անջատվում են ավելի կարճատև դադարով, քան անշաղկապ տարբերակի սույն հնչատակտերը: Այստեղ բացատրությունը մեկն է. անշաղկապ հնչատակտերում դրանց միջև եղած դադարին միանում է նաև բացակա շաղկապին փոխարինող կամ լրացնող դադարը և արդյունքում ստացվում է բավականաչափ տեակա՞ն դադար: Ըստ որում, այս դեպքում համարյա նշանակություն չունի, թե շաղկապը ինչպիսին է՝ ստորագասական, թե համագասական: Այստեղ նշանակություն է ստանում այն, թե որքանով հնչատակտերը կարևոր են և կարող են լրացնել տեքստ-հնչաշղթայում

* Նշենք, որ մեր երկու հաղորդավարների մոտ էլ պատկերը որակապես նույնն է: Փանի որ փորձառական դիտողություններից ստացված թվային արժեքները հարաբերական են և պայմանական, մենք բերում ենք երկու հաղորդավարներից ստացված ջուցանիշների միջինը, իհարկե պահպանելով համամասնությունը:

արտահայտված նոր հաղորդումը՝ ունի: Որքան տվյալ հնչատակտը իր արտահայտած միկրոթեմայով շատ է լրացնում հիմնական ունիան, այնքան ավելի նրան սահմանադատող դադարները (երկու կողմերից) տևական են լինում:

Համարյա օրինաչափության է հասնում այն դիտողությունը, որ ստորադասական շաղկապներով (որ, որովհետև և այլն) սկսվող հնչատակտերին նախորդող հատվածը մեծ մասամբ ունենում է անավարտ, լուծում սպասող հնչերանգ, որի պատկերը ունենում է բարձրացող տոնի միտում:

Այժմ առանձին-առանձին անդրադառնանք վերևում արված դիտողություններին:

Դիտենք դեպքը, երբ շաղկապավոր տեքստում շաղկապը հանդես է գալիս դադարին հաջորդող կամ նախորդող հնչատակտի հետ որպես նրա մի մասը: Այս դիտողությունը պատահական չէ: Հետագայում, երբ կանդրադառնանք շաղկապներին փոխարինող դադարի տևականության հարցին, կտեսնենք, որ այն հատվածները, որտեղ շաղկապը հանդես է գալիս որպես հնչատակտի հետ օրգանապես կապվող մաս, շաղկապի բացակայության դեպքում լրացվում է հնչերանգով, ավելի կոնկրետ՝ դադարով: Հնչատակտերի մեջ ակտուալ հատույթավորումից առանձնացված միկրոթեմաների (ուժայի նկատմամբ) միջև եղած համամասնությունը հիմնականում կայուն է մնում և դադարների ժամանակահատվածի մեջ շաղկապավոր և անշաղկապ տարբերակներում մեծ տարբերություններ չեն նկատվում:

Դիտենք հետևյալ հատվածը: Երկու հաղորդավարների մոտ մենք տեսնում ենք հնչատակտերի առանձնացման որակապես նույն պատկերը: Տեքստ-շարակարգի վերլուծությունը սկսենք առաջին հնչադասությունից, որը ակտուալ հատույթավորման ենթարկվելուց հետո ունենում է հետևյալ հատվածները. շաղկապով տարբերակում.

«Նարգիզ փոքր հորաքույրը, որ դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած», և «մի աղա ուներ»: Անշաղկապ տարբերակում. «Նարգիզ փոքր հորաքույրը», «դարձյալ Դսեղ էր ամուսնացած», «մի աղա ուներ»:

Շեշտակիր հնչաբառերը բավականաչափ դժվար է առանձնացնել, որովհետև ընդհանուր առմամբ, ամբողջ շարակարգը արտասանվում է համաչափ, ծավալվող հնչերանգով: Համեմատաբար ավելի շեշտակիր հնչաբառերը, ավելի շուտ, դրսևորվում են շաղկապով տարբերակում: Մեր կարծիքով դրանք են «հորաքույրը» և «մի աղա ուներ» (հատկապես վերջին հնչաբառը). հատվածները: Անշաղկապ տարբերակում շեշտակրության մեջ աչքի է ընկնում «հորաքույրը» հնչաբառը, իսկ ընդհանուր առմամբ հնչերանգը ունի խաղաղ ծավալվող բնույթ:

Շաղկապով տարբերակը արտասանվում է 4110 մվրկ: Ժամանակահատվածում անշաղկապը՝ 3605 մվրկ ժամանակահատվածում: Շաղկապով տարբերակում արտասանության ժամանակը երկարում է ի հաշիվ շաղկապների և այն դադարի, որ կա «որ» շաղկապից առաջ: Այսպիսի հանգամանքների պատճառով շաղկապավոր հնչերանգի հտհ* ունի հատվածավոր, ընդհատվող բնույթ:

Անշաղկապ տարբերակում բացակայում է նախ՝ դադարը «որ» — շաղկապից առաջ և ինքը՝ շաղկապը: «Որ» շաղկապին նախորդող և հաջորդող հատվածները հանդես են գալիս առանց ընդհատման, համարյա միաձուլ: «Եվ» շաղկապի փոխարեն արձանագրվում է 130 մվրկ արտասանության ժամանակահատված:

Շաղկապով տարբերակի առաջին հնչատակտն ունի արտասանության 2760 մվրկ տևողություն, երկրորդ՝ հնչատակտը՝ 755 մվրկ տևողություն: Անշաղկապ տարբերակը ակտուալ հատույթավորման ենթարկվելով դառնում է երեք հնչատակտ:

Առաջին հնչատակտը դրավում է արտասանության 1260 վրկ, II-ը՝ 1380 մվրկ և III-ը՝ 695 մվրկ ժամանակահատված:

Տեսնենք հնչերանգային ինչպես ցուցանիշներ են արձանագրվում ձայնաբանական մյուս երկու՝ հտհ-ն և ուժգնության պարամետրերում:

Շաղկապով տարբերակի առաջին հնչատակտում հնչերանգի հտհ-ը (± 5 հերց) ունի կայուն խաղաղ ծավալում. 150 հերցը պահպանվում է մինչև վերջին հնչաբառը՝ «Հորաքույրը», որը այդ շեշտակիր հնչաբառն է: Այստեղից հտն-ն սկսում է աստիճանաբար բարձրանալ և հասնում է 170 հերցի, (ըստ որում, ստանում է անավարտ, շարունակություն ենթադրող երանգ նման հարցի): Պատճառը համարում ենք հիմնականում մեկը. հաջորդող «որ» շաղկապը իրենից առաջ ստեղծում է խոսքի անավարտություն, շարունակություն պահանջող իրադրություն, որը պետք է իր լրացուցիչ բացահայտումը կամ բացատրությունը ստանա «որ» շաղկապով սկսվող հատվածում: Մեր այս դիտողությունը իր հաստատումն է ստանում, երբ ներքևում վերլուծման ենք ենթարկում այդ նույն հնչատակտի անշաղկապ տարբերակը:

Ուժգնությունը առաջին հնչատակտի շաղկապով տարբերակում 30 դբ է: Չմոռանանք նշելու, որ «ը»-ձայնավորը նույնիսկ շեշտակիր, միշտ ուժգնության փոքր ցուցանիշներ ունի: Այստեղ մեծ դեր են խաղում ձայնավորների ֆիզիոլոգիական կադմավորման յուրահատկությունները՝ արձագանքարանների չափերը, բացվածքի ձևը և այլն: Այսպես՝ անշեշտ, «ա» ձայնավորով վանկն ավելի մեծ ուժգնություն ունի քան շեշտակիր

* Հտհ — հիմնական տոնի հաճախականություն:

«ո» կամ «ու» ձայնավորակիր վանկը:

Մեր դիտողություններից մենք սահմանում ենք ձայնավորների ուժ-դնություն հետևյալ հաջորդականությամբ՝ բառ ցուցանիշների նվազեցման ա, ո, է, ու, ի, ը: Այս շարքն իր առանձնահատկություններով գործուն է ամբողջ ուսումնասիրության ընթացքում: Այսպես, ուրեմն շեշտակիր «հորաքույրը» հնչաբառում շեշտակիր վերջին վանկը ունի հտհ բարձր ցուցանիշ, իսկ ուժգնության՝ միջին ցուցանիշ: Նույն հնչաբառի շեշտազուրկ «բա» — վանկը, կամ ասենք առաջին հնչաբառի «նար» վանկը, ունի տվյալ հատվածի համար ամենացածր հտհ-ն՝ 150 հերց, սակայն արտասանության ուժգնության բարձր ցուցանիշներ՝ 35-ական դր: Հտհ կորագիծը այս տարբերակում ունի ընդհատվող բնույթ. իսկ հնչատակտի շարունակությունը, որը սկսվում է «որ» շաղկապով, մեծ դադարով ժամանակի 395 մվրկ տևողությամբ, սահմանադատվում է հնչատակտի առաջին հատվածից:

Առաջին հնչատակտի «որ»-ից սկսվող հատվածը հտհ-ն առումով ալելի կայուն է և համաչափ ծավալվող բնույթ ունի. հտհ-ը կազմում է 150 հերց (± 5 հերց). որևէ հնչաբառը մյուսից ալելի շեշտվածություն չունի, այնպես, որ կարող ենք ասել, որ այս հատվածը շեշտակիր հնչաբառ չունի: Ամբողջ հատվածը արտասանվում է միաձուլլ որպես մեկ հնչաբառ, առանց դադարների և այդպես էլ միանում է հաջորդ հնչատակտի հետ, որը սկսվում է «և» շաղկապով: Սա այն միկրոթեմաներից է, որոնք նախապատրաստում և լրացնում են նոր հաղորդումը, որը պետք է տրվի ամբողջ հաղորդման վերջում: Բոլոր հնչաբառերի շեշտվող վերջավանկերում արտասանության ուժգնությունը, պայմանավորված ձայնավորների որակով, զրոսերում է 25 դր-ից 35 դր-ի սահմաններում տատանվող ցուցանիշներ:

Հտհ-ը համաչափ ծավալվելով, ելքում (որպես ելք ընդունում ենք հաջորդ հնչատակտի հետ ունեցած սահմանադատման՝ հատվածը) թեթեւակի բարձրանում է (135—140 հերց):

Նույն հնչատակտի անշաղկապ տարբերակը բնութագրվում է հետևյալ առանձնահատկություններով: Նախորդ տարբերակից սա ղանաղանվում է նրանով, որ նախ հտհ-ն կորագիծը այստեղ ունի համաչափ ծավալվող, ելքում թեթեւակի իջնող բնույթ: Դա դժվարացնում է առաջին և երկրորդ հնչատակտերի սահմանադատումը: Ի տարբերություն երրորդ հնչատակտի, որը նախորդից անջատվում է փոքրիկ դադարով (180 մվրկ) սրանք արտասանվում են որպես մեկ ընդհանուր շարակարգի անդամներ, ստիճան և համաչափ հնչերանգով: Այստեղ չկա այն ընդհատումը, որ առկա է շաղկապավոր տարբերակում՝ առ-շաղկապից առաջ:

Հետեւապես հնչատակտերի սահմանաբաժանման հատվածում դա-
դարը կարող է պայմանավորված լինել:

ա) շաղկապի առկայությամբ, որը հնթադրում է հնչերանգի անա-
վարտություն, շարունակելիություն:

բ) անշաղկապ տարբերակում հնչատակտերի սահմանաբաժանումը
ցայտուն արձանագրվում է այն դեպքում, երբ հնչատակտը ավարտվում
է ձայնավորով, իսկ հաջորդ հնչատակտը սկսվում է բաղաձայնով (հո-
րաքույրը դարձյալ): Այն դեպքում, երբ հնչատակտն ավարտվում է բա-
ղաձայնով և հաջորդն էլ սկսվում է բաղաձայնով, հնչերանգում արձա-
նագրվում է մեծ կամ փոքր դադար, որը արտացոլվում է նաև ձայնաբա-
նական պատկերում (ամուսնացած-180 մվրկ):

Անշաղկապ տարբերակի առաջին և երկրորդ հնչատակտերը արձա-
նագրվում են համաչափ ծավալով (100 հերցից սկսած, շեշտակիր հըն-
չաբառում՝ 125 հերց) և ելքում թեթևակի բարձրացող հնչերանգով: Այդ
հատվածում ուժգնությունը շեշտվող հնչաբառում կազմում է 29 դբ,
երկրորդ հնչատակտում, որտեղ բացակայում է որոշակի շեշտված հնչա-
բառ, ուժգնությունը տատանվում է 28—34 դբ սահմաններում, իսկ հտհ-ը՝
100—125 հերց է:

Շաղկապով տարբերակում երկրորդ հնչատակտը՝ և մի տղա ունե-
րավում է 750 մվրկ ժամանակահատված: Անշաղկապ տարբերակում
նույն հատվածը գրավում է 695 մվրկ ժամանակահատված:

Շաղկապով տարբերակում շեշտակիր են մի (125 հերց 29 դբ), տղա
(125 հերց և 33 դբ), ունե (135 հերց, 20 դբ) հատվածները:

Անշաղկապ տարբերակում նույն հնչաբառներն ունեն հետևյալ ցու-
ցանիշները. մի (100 հերց 31 դբ), տղա (85 հերց, 32 դբ), ունե (85
հերց, 20 դբ):

Հիմնական տոնի հաճախականությունն ունի մոտավորապես հետե-
յալ պատկերը, (տե՛ս գծանկար №1):

Շարակարգի տվյալ հատվածի և հաջորդ հնչատակտի միջև գրանց-
վում է դադար 600 մվրկ. ժամանակահատված: Այս և դադարից հետո
եկող հնչատակտերը ունեն պատմողական, դատողական հնչերանգ, որին
հետո սվեխանում է նաև թվարկող, բացահայտող հնչերանգը:

Հաջորդ հատվածը ներկայացնում է հետևյալ շարակարգը.

«... եվ ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել (դադար) բայց ուսումը
չէր շարունակել, որովհետև սիրահարվել էր...»:

«... ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել (ավելի փոքր դադար),
ուսումը չէր շարունակել, սիրահարվել էր»:

Ժամանակահատվածի տեսակետից շաղկապներով հատվածը գըր-
վում է 244,5 մվրկ-ում, իսկ անշաղկապը՝ 177 մվրկ:

Մեր դիտողութեան արդյունքները ցույց են տալիս, որ շաղկապներին անմիջապէս նախորդող հատվածում, անկախ վանկային և հնչյունային առանձնահատկութիւններից, դիտվում է տոնի իջեցում: Սա, հավանաբար, կարելի է բացատրել նրանով, որ շաղկապը, փաստորեն, գտնվում է երկու հնչատակտերի սահմանազատման կետում, դառնում է դրանք իրարից անջատող օղակ՝ և՛ իմաստի տեսակետից, և՛ որպէս շարակարգի կազմիչ:

Հնչատակտերի սահմանազատումը, բնականաբար, ավելի հեշտ երջայտուն է կատարվում, քանի որ հնչատակտերը հնչերանգով առանձնանում են որպէս միկրոփմաստներ, իսկ դրանց սահմանները զատվում են կամ շաղկապով, կամ դադարով: Ինչպէս տեսնում ենք շարակարգային վերլուծութիւնը իմաստից կտրված ոչ միայն անիմաստ է, այլև անհնար:

ԳՐԱՆԿԱՐ N:1

ՇԱՂԿԱԴՈՎ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

ն ա ռ գ ի զ փ ո ք (ը) ը հ ո ռ ա ք ու լ յ ը (365 մվրկ)
ո ռ դ ա ռ ձ յ ա լ դ (ը) ս ե ղ 5 Ր ա մ ու ս ն ա -
ց ա ծ (60 մվրկ) և մ ի տ (ը) ղ ա ու ն եր

ԱՆՇԱՂԿԱԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

ն ա ռ գ ի զ փ ո ք (ը) ը հ ո ռ ա ք ու լ յ ը դ ա ռ -
ձ յ ա լ դ (ը) ս ե ղ 5 Ր ա մ ու ս ն ա ց ա ծ (180 մվրկ)
մ ի տ (ը) ղ ա ու ն եր

Այլ է հնչաբառերի վիճակը: Դրանց առանձնացման և սահմանազատման համար դեր են խաղում ոչ միայն իմաստային գործոնները՝ կապված վանկային շեշտի ու հնչաբառային շեշտի հետ: Այստեղ մեծ դեր ունեն հնչյուններն իրենց որակական հատկանիշներով, որոնց մեջ առաջին հերթին կարևոր նշանակութիւն է ստանում ձայնական-որակական հատկանիշը՝ բաղաձայն, ձայնավոր, ձայնեղ, խուլ, շնչեղ խուլ:

Հնչյունական սահմանների ձուլման, չեզոքացման դեպքերը, շատ-շատ են, և դա դժվարացնում է շարակարգի հատույթավորման գործը: Հենց այս ժամանակ է, որ մեր վերլուծութիւնը առնչվում է արտասանվածքի վերլուծութեանը վերաբերող մի քանի գործոնների հետ, որոնց մասին մենք համառոտակի խոսեցինք վերևում:

Այժմ դիտենք տեքստ-հնչաշղթայի մյուս հատվածը և տեսնենք, թե շարակարգային ինչպիսի՞ հարաբերություններ է արտահայտում և ինչպե՞ս են դրանք առնչվում հնչերանգային գործոնների հետ:

Ներկայացնում ենք այդ հատվածը:

«Եվ ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել, բայց ուսումը չէր շարունակել, որովհետև սիրահարվել էր»:

Առանց շաղկապի. «Ասում էին լավ սովորող աղջիկ էր եղել. ուսումը չէր շարունակել, սիրահարվել էր»:

Այս հատվածում իմաստի տեսակետից նոր հաղորդում կրող (ռեման)— «ուսումը չէր շարունակել» շարույթ-հնչատակտն է. մնացած հաղորդումները կազմում են հիմնական թեմայի շարունակությունը և լրացուցիչ րացահայտում են մտցնում ռեմայի մեջ: Հետևապես ձայնաբանական բնորոշող ցուցանիշները պետք է փնտրել հատկապես այդ հատվածում, որը և պետք է դիտել որպես համեմատության եղբ: Ամբողջ նախադասություն-հնչադասությունը շաղկապով 639 մվրկ է, առանց շաղկապի՝ 378 մվրկ: Ինչպես տեսնում ենք շաղկապով հատվածում մոտավորապես երկու անգամ ավելի երկար է արտասանության տևողությունը: Սա հնարավորություն է տալիս հանգելու մի շարք գործնական եղրակացությունների՝ կապված խոսքի զանազան ոճերի (գիտական, գեղարվեստական, հրապարակախոսական և այլն) մշակման հետ: Նշված նախադասություն-հնչադասությունում առավել շեշտվում են «ասում էին» «լավ սովորող» հնչաբառերը: «Ասում էին» հնչաբառում «մ» — ձայնորդի միաձուլումը «է» — ձայնավորին տալիս է 35 դբ հասնող ուժգնություն, որը և ամբողջ հնչադասության ամենաուժգին զագաթն է: Այս հատվածի կոնտրաստային ուժգնության տարբերությունը կազմում է 10 դբ (ամենացածրը 20 դբ է) հտհ-ը 50 հերց: Մյուս շեշտակիր «լավ սովորող» հնչաբառի լավ շեշտակիր վանկի ուժգնությունը կազմում է 33 դբ, հտհ-ը՝ 145 հերց: Ամբողջ հնչադասությունում միայն այս երկու հնչաբառերն են («ասում էին» և «լավ սովորող»), որոնց հտհ կազմում է 150 հերց: Մնացած ամբողջ շարքում հտհ տատանվում է 80-ից — 110 հերցի սահմաններում: Շեշտակիր երկու հնչաբառերն էլ արտասանվում են 510 մվրկ ժամանակահատվածում:

Այն հատվածը, որ մենք մտցնում ենք ռեմայի մեջ (ուսումը չէր շարունակել) ձայնաբանական տվյալներով մյուսներից խստորեն չի տարբերվում (ուժգնությունը մինչև 30 դբ, տևողությունը՝ 102 մվրկ է, իսկ հտհ-ը՝ 100 հերց): Սակայն այս հատվածը աչքի է ընկնում տոնի կայուն պատկերով: Եթե նախորդ հատվածներում տատանումները 150—100 հերցի սահմաններում են, ապա այստեղ հիմնական տոնի հա-

ճախականութիւնը ունի կայուն համաշափ ծավալվող տեսք, որը ֆրադի ավարտի հետ համաշափորեն գնում է դեպի մարում (ստիւրահարվել էր) — հնչաբառում հտհ կորագիծը աստիճանաբար մարող տեսք է ստանում, իսկ հտհ-ը՝ 90—80 հերց է)։

Շաղկապների առկայութիւնը կամ բացակայութիւնը հիմնականում արտացոլվում է հտհ-նը ցույց տվող կորագծում։ Ուժգնութեան և նույնիսկ տեղողութեան վրա (եթե նկատի չառնենք, որ շաղկապը արտասանական ավելի երկար ժամանակահատված է զբաղւում, քան դրան փոխարինող դադարը) շաղկապի լինել կամ չլինելը որակապես չի անդրադառնում. սակայն հտհ կորագծի վրա այդ ազդեցութիւնը դառնի է։ Դա բացատրվում է նրանով, որ մեծ մասամբ շարակարգում շաղկապներին նախորդող հատվածը գրանցվում է որպէս արտասանութեան ելք և հընչերանգային առումով առկա է իջնող, դեպի մարում գնացող հտհ։ Այնպէս որ հաջորդող հատվածը արդեն դիտվում է որպէս արտասանութեան սկիզբ և հտհ տեսակետից նույնպէս ունի ընկած, իջնող պատկեր։

Այնինչ անշաղկապ շարակարգում շաղկապին փոխարինող դադարները, որոնք ավելի կարճ ժամանակահատված են զբաղւում, փաստորեն դառնում են շարակարգի մնացած անդամները իրարից սահմանադատող դադարների նման հատվածներ, որի հետեանքով հտհ-ը նույնպէս ունենում է լնդհատվող, այլ շարունակվող, ծավալվող պատկեր։ Վերը բերած ցուցանիշները վերաբերում էին շարակարգի անշաղկապ տարբերակին և հաստատում են մեծ դիտողութիւնները։

Այսպէս. «Եւթ սովորող աղջիկ էր հղել (բայց), ուսումը չէր շարունակել» — շարակարգում առաջին և երկրորդ հնչատակտերի միջև հտհ որակական տարբերութիւններ չեն նկատվում. շաղկապին փոխարինում է փոքրիկ դադար՝ 70 հերց հտհ, 150 միլի տեղողութեամբ, հետո սկսվում է հիմնական իմաստ կրող հնչատակտը՝ 100 հերց հաճախականութեամբ, որը և հաւասար տարածվում է ամբողջ հնչատակտի երկարութեամբ։

Երբ համեմատում ենք հտհ շարժումը շաղկապով հնչադասութիւններում նորից համոզվում ենք, որ լեզվում իմաստից բոլորովին կտրված որևէ երևույթի ուսումնասիրութիւնն ու վերլուծութիւնը դիտական չէ և հավաստի եզրակացութիւնների հանգեցնել չի կարող։ Կոնկրետացնելով մեր նշութի վրա ասենք, որ շաղկապով հատվածում ընդհանրապէս շաղկապին նախորդող մասը սահմանադատվում է շաղկապով սկսվող հատվածից, որը և երևում է ձայնաբանական պատկերում։ Դրա հետեանքով հտհ պատկերն այս դեպքում ստացվում է ընդհատումներով, իսկ շաղկապին նախորդող հատվածում բացակայում է, որը մենք դիտում ենք որպէս ընդհատում։ Հետո միայն շաղկապով սկսվող հատվածից հտհ-ը կրկին ստանում է իրեն համապատասխան արժեքները։ Հտհ շարժումը,

այսպիսով, շաղկապների առկայությամբ ունենում է հատվածային, ընդհատվող պատկեր:

Ինչ վերաբերում է անշաղկապ նախադասություն-հնչադասությունը, ապա այստեղ շաղկապներից ազատ հատվածները լրացված են հնչերանգով, որն ունի իրեն համապատասխան ձայնաբանական արժեքները: Հետ՝ շարժումը այս դեպքում ունի չընդհատվող (հատկապես շաղկապին փոխարինող մասում), ծավալվող պատկեր:

Երբ համեմատում ենք շաղկապով և անշաղկապ հնչադասությունների ելքային հատվածները՝ ըստ հետ՝ շարժման նվազագույն ցուցանիշի, ապա տեսնում ենք, որ այստեղ դրանց մեջ որակական տարբերություններ չկան: Հետ-ը իջնում է մինչև 50 հերցի սահմանները (5 հերց հշտությամբ):

Հետևապես՝ շարակարգի հետ՝ շարժման պատկերում շաղկապների առկայությունը կամ բացակայությունը նկատելի ազդեցություն է թողնում միայն շարակարգի այն հատվածներում, որոնք մոտ են կանգնած շաղկապներին (կամ նախադաս են կամ ետադաս):

Այսպիսին է մեր քննած շարակարգերի հետ՝ մոտավոր գծային պատկերը՝ շաղկապով և անշաղկապ հնչադասություններում: (Տե՛ս գծանկար № 2):

ԳՏԱՆԿԱՐ №2

ՇԱՂԿԱՊՈՎ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

եվ ա ս ու մ էին լավ ս ո վորող ա ղ -
ջ ի կ էր(յ)եղ ե լ (դադար 450 մվրկ)

ԱՆՇԱՂԿԱՊ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

ա ս ու մ էին լավ ս ո վորող ա ղ ջ ի կ էր
(յ)եղ ղ ե լ (դադար 180 մվրկ)

Վերևում բերված հնչատակների համեմատությունները ցույց են տալիս, որ հիմնական շեշտ կրող և նոր հաղորդում պարունակող հնչաբառերը շաղկապով շարակարգում անշաղկապ տարբերակի համեմատությամբ ձայնաբանական ավելի ցայտուն ցուցանիշներ են դրսևորում: Սա բացատրվում է հետևյալ գործոններով:

Հնդհանուր առմամբ շաղկապն ինքնին իմաստաբանական տեսակետից ենթադրում է իրեն հաջորդող կախյալ մի միտք, որը կարևոր լրացում է հիմնական մտքի կամ հաղորդման համար, և դա, բնականաբար,

տրամաբանորեն առանձնացնում և ընդգծում է շաղկապին հաջորդող հատվածը. այս հանգամանքն էլ հենց իր արտացոլումն է գտնում ձայնաբանական ցուցանիշներում: Մեր դեպքում «եվ»-ը ենթադրում է մի լրացուցիչ հաղորդում, որը մտնելով թեմայի մեջ, կարևոր լրացում է դառնում նոր հաղորդման՝ ռեմայի համար (ուսումը չէր շարունակել):

Վերլուծվող նախադասություն-հնչադասության մեջ մտնող մնացած երկու հնչատակտերը մենք դիտում ենք միասին. «բայց ուսումը չէր շարունակել և որովհետև սիրահարվել էր»: Սրա անշաղկապ տարբերակն է. «ուսումը չէր շարունակել, «սիրահարվել էր» (այս տարբերակը դիտվում է որպես՝ մեկ հնչատակտ):

Տեսնենք թե ձայնաբանական ինչպիսի ցուցանիշներ ունեն դրանք»

ԳՄԱՆԱՐ ՈՒՅ

ՇԱՂԿԱԴՈՎ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

բայց ուսումը չէր շարունակել (վ)որովհետ(եվ)
սիրահարվել էր (դադար 780 մվրկ)

Ինչպես նախորդ հնչատակտի ժամանակ, այնպես էլ հիմա «բայց» շաղկապը ենթադրում է իրենից հետո կարևոր լրացում, որը շեղվում է և ձայնաբանորեն ընդգծվում:

Շաղկապների պատճառով շարակարգը արտասանվում է ավելի երկար ժամանակահատվածում՝ 2430 մվրկ:

Հիմնական տոնի կորագիծը ունի հատվածավոր ընդհատվող պատկեր (ընդհատումները շաղկապների մեջ եղած խուլ բաղաձայների հաշվին ավելի շատ են), ծավալվում է ոչ մեծ տատանումներով՝ ելքային հատվածում ավելի թույլ ձայնաբանական տվայալներով:

ԳՄԱՆԱՐ ՈՒՅ

ԱՆՇԱՂԿԱԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

ուսումը չէր շարունակել սիրահարվել էր

Հոգի-ը սկսվում է 100 հերցով և հավասար ծավալվելով վերջին հընչաբառում դառնում է 80—70 հերց: Հիմնական տոնի կորագիծը այս շարակարգում ունի ոչ մեծ տատանումներով ծավալվող բնույթ: Շարակարգի ելքում ձայնաբանական ցուցանիշները թուլանում են, դա օրինաչափ է ելքային դիրքի համար: Ամբողջ շարակարգի համար շեղտակիր (նաև

ըստ իմաստի) հնչաբառերն են «չէր շարունակել» և «սիրահարվել էր», իսկ բայի ժխտական ձևը պատճառ է դարձել այդ հատվածի ավելի ցայտուն դրսևորմանը:

Ամբողջ շարակարգը արտասանվում է 1740 մվրկ ժամանակահատվածում: Շաղկապների փոխարենն արձանագրվում են դադարներ, որոնք շարակարգի մյուս կազմիչների միջև եղած դադարներին հավասար ժամանակահատված են գրավում:

Հիմնական տոնի հաճախականությունը ներկայացնող պարամետրերը ցույց են տալիս, որ անշաղկապ հնչադասությունում շեշտվող հնչաբառը հնչադասության հըքում ավելի ցայտուն ցուցանիշներ ունի, քան նույն հնչաբառը շաղկապով հնչադասությունում: Շաղկապի բացակայությունը հաջորդող հատվածի կամ անդամի համար հավանաբար, նախապատրաստում է հնչերանգային այնպիսի իրադրություն, որը նպաստում է վերջինիս ձայնաբանական ցուցանիշների ավելի ցայտուն դրսևորմանը:

Շարակարգի մյուս հատվածը վերը դիտվածից անջատվում է դադարով, ուր շաղկապով տարբերակում անշաղկապի համեմատությամբ ավելի փոքր է (780 մվրկ և 10²⁰ մվրկ): Սա, մեր կարծիքով, կարելի է բացատրել կոնկրետ շաղկապի բնույթով: Տվյալ հատվածում եղած «և» շաղկապը բացի կապակցող հնչերանգից, ունի ամենից առաջ թվարկող, մեկ միտքը մյուսին փոխանցող հնչերանգ: Հենց այդ պատճառով էլ «և» շաղկապով սկսվող հատվածի և դրան նախորդող հատվածի միջև մեծ դադար: Լինել չի կարող, քանի որ լավագույնը ինքնին ենթադրում է ոչ մեծ դադարով արտասանված-շարակարգ:

Անշաղկապ տարբերակում մենք գործ ունենք ինքնուրույն հնչաբառերի-հնչատակտերի հետ: Դրանք շունենալով թվարկող հնչերանգ, կարող են միմյանցից սահմանադատվել մեծ կամ փոքր դադարով (մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ այդ դադարին միանում է նաև բացակա շաղկապին փոխարինող հնչերանգը):

Ներկայացնում ենք վերլուծվող հատվածը:

«(եվ) փոքր հորեղբայրը, որ կարող էր բանակ չգնալ, բայց ամաչեց ու գնաց»:

Շաղկապով տարբերակում մենք ունենք հետևյալ հնչադասությունները. «Յվ փոքր հորեղբայրը, որ կարող էր բանակ չգնալ, բայց ամաչեց ու գնաց»:

Անշաղկապ տարբերակում դրանք են. «փոքր հորեղբայրը կարող էր բանակ չգնալ», «ամաչեց», «գնաց»:

Ակտուալ հատուկթավորման հետևանքով անշաղկապ տարբերակում ստացված երեք ինքնուրույն միավորների մեջ ներքին կապը կամ բա-

ցակայում է (օրինակ 1-ի և 2-ի միջև) կամ շատ թույլ է (2-ի և 3-ի միջև):

Շաղկապով շարակարգը գրավում է 3690 մվրկ ժամանակահատված, անշաղկապը՝ 3150 մվրկ: Շաղկապով տարբերակի մասին խոսելիս նորից պետք է անդադառնաք իմաստային կողմին՝ շաղկապի հնչերանգային իմաստին: Շարակարգի առաջին հնչատակտը (և փոքր հորեղբայրը, որ կարող էր բանակ չգնալ) պարունակում է հիմնական շեշտ կրող հնչաբառը՝ փոքր հորեղբայրը, որը նոր հաղորդման մեջ՝ հիմնական թեմայի (նարգիլ փոքր հորաքույրը) նկատմամբ գործողություն կատարողն է: Վեղջինըս «որ» շաղկապի շնորհիվ, որն ունի որոշիչ, բացահայտող բովանդակություն, և դա շնորհիվ ստեղծում է շարունակական, ինչ-որ նոր բան հաղորդելու երանգ, կապվում է ունայի հետ: Այս հնչերանգը ձայնաբանական պատկերում արձանագրվում է ավելի մեծ դադարով, («որ» շաղկապին նախորդող), քան պետք է լիներ:

Հոհ-ը շեշտված հատվածում ավելի բարձր է (150 հերց), քան նույն հատվածի անշաղկապ տարբերակում, իսկ ուժգնության պարամետրերը երկու տարբերակում համարյա հավասար են (32 դբ, 34 դբ): Այստեղ նշենք, որ մեր դիտողություններից հետևում է մեկ եզրակացություն. ստորադասական շաղկապները («որ», «որովհետև» և այլն) բնորոշվում են իրենց նախորդող մեծ դադարով: Մինչդեռ համադասական շաղկապները դեպքում այդ չի նկատվում:

Քննվող շարակարգում «բայց» շաղկապին նախորդող կամ հաջորդող միավորները սահմանադատվում են այնքան դադարով, որքան սովորաբար լինում է սովորական արտասանված շարակարգի կազմիչների միջև:

Անշաղկապ տարբերակում ասացինք, որ ունենք 3 հնչատակտ: Առաջին հնչատակտը, որտեղ բացակայում է «որ» շաղկապը, ունի ժավալվող հոհ-ի կորագիծ, որը հնչատակտի հլքում համարյա հավասար է դառնում: Դրան հետևում է 600 մվրկ դադար. սա համընկնում է «բայց» շաղկապի հատվածին: Սակայն մեծ դադարը միայն շաղկապի հաշվին չէ, որ ստացվում է: Հնչատակտի վերջին բառը՝ «չգնալ», իր ժխտական ձևով թելադրում է ավարտուն միտք և այնպիսի հնչերանգ, որից հետո որևէ նոր հաղորդում կարծես չի սպասվում, հենց այստեղ էլ արձանագրվում է դադար. Ի դեպ, ասենք, որ այս հնչատակտում «բանակ չգնալ» հնչաբառը նույնպես շեշտակիր է, շնորհիվ ժխտական մասնիկի: Նշված շաղկապավոր տարբերակում «որ» և «բայց» շաղկապների շնորհիվ այդ հնչաբառը ստանում է ոչ ավարտուն հնչերանգ, որն արտացոլվում է նրա ձայնաբանական պատկերում. հոհ-ը շեշտակիր վանկում 170 հերց է, ուժգնությունը 30 դբ:

Անշաղկապ տարբերակում, այդ հնչաբառը ունի պատմողական, դա-

տողական շեղոք երանգ, որը ձայնաբանական պատկերում արձանադրվում է որպես ոչ շարունակելի միտք, հետևյալ ցուցանիշներով. հտհ 100 հերց, արտասանության ուժգնությունը՝ 28 դբ:

Քննվող ամբողջ շարակարգը ունի հետևյալ ձայնաբանական պատկերը. (տե՛ս գծանկար N° 5):

Հնչատակտերի հաջորդ խումբը իր հնչերանդային կառուցվածքով նախորդի հետ շատ ընդհանրություններ ունի: Ներկայացնում ենք այդ խումբը.

«Նվ մեծ հորեղբոր մեծ որդին, որ պատերազմի պատճառով դըպրոցից ետ էր դարձել աշխատելու»: Այս հատվածն իր կաղմում ունի երկու հնչադասություն. առաջինը սկսվում է «ե» թվարկող շաղկապով, մյուսը՝ «որ» բացահայտող, բացատրող շաղկապով, որին ձայնաբանական պատկերում նախորդում է մեծ դադար (480 մվրկ): Անշաղկապ տարբերակում այդ դադարը կաղմում է 210 մվրկ:

ԳՏԱՆԿԱՐ N° 5

ՇԱՂԿԱԴՈՎ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

(յ) ս վ փ ո ք (ը) ր հորեղբայրը (260 մվրկ) (վ) որկարող էր
բանակ (150 մվրկ) չ (ը) գ նալ (60 մվրկ) բայ ց (30 մվրկ) ամաչեց
(40 մվրկ) ու գ (ը) նաց

ԱՆՇԱՂԿԱԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

փ ո ք (ը) ր հորեղբայրը կարող էր բանակ (90 մվրկ)
(ը) գ (ը) նալ (600 մվրկ) ամաչեց (180 մվրկ) գ (ը) նաց

Շարակարգում առկա է երկու հնչատակտ. 1. «մեծ հորեղբոր մեծ որդին» և 2. «պատերազմի պատճառով ետ էր դարձել աշխատելու» ամբողջ հատվածում հիմնական, իմաստակիր մասն է՝ «մեծ որդին ետ էր դարձել»:

Երկրորդ հնչատակտի ձայնաբանական ցուցանիշներն ավելի թույլ են: Պատճառներից մեկը շարակարգում նրա դրաված ելքային դիրքն է, որտեղ սովորաբար, հնչերանգի ձայնաբանական կաղմիչների ուժը թուլանում է: Պատճառներից մյուսը «է» ձայնավորն է, որը մեր օրինակում շեշտի տակ է՝ (յէ՛տ էր դարձել), նախորդ շեշտակիր հնչաբառի համեմատ ավելի թույլ դոսևոդումն ունի՝ հտհ 170 հերցից չի անցնում, իսկ ուժգնությունը 24—28 դբ է:

Շաղկապով տարբերակում շեշտված հնչաբառերի ձայնաբանական

ցուցանիշներն անշաղկապ տարբերակի համեմատությամբ ավելի բարձր են, Ինչպես աղդեն ասել ենք «Լ» և «Որ» շաղկապների հնչերանդային իմաստային առանձնահատկությունները (թվարկող, շարունակական և բացատրության ենթադրող) արտացոլվում են դրանց ձայնաբանական ցուցանիշների միջ: Դրան համապատասխան հոգ պատկերն ունի ընդհատվող («Որ» շաղկապից առաջ մեծ դադար 450 մվրկ), սակայն խաղաղ ծավալվող պատկեր: Հարկ է նշել, որ «Ը» գաղտնավանկը միշտ արձանագրվում է փոքր ուժգնությամբ՝ 20—23 դբ:

Անշաղկապ տարբերակում ունենք երեք հնչադասություններ, որոնք սակայն ձայնաբանորեն արձանագրվում են ավելի միաձուլ (չնայած վերջին հնչատակտի («աշխատելու») բացակայության դեպքում էլ շարակարգի մաքուրականությունը չի խախտվում): Շաղկապների փոխարեն արձանագրվում են ոչ մեծ դադարներ: Հոգ պատկերը խաղաղ ծավալվող է: Միայն, նախորդի համեմատ, այստեղ մենք տեսնում ենք ձայնաբանական ցուցանիշների աստիճանական նվազում սկսած երկրորդ հնչադասության «դարոցից» հատվածի: Նո՛ւն-ը 100—110 հերցից չի անցնում, իսկ ուժգնությունը կազմում է 23—25 դբ: Վերլուծվող հատվածի ձայնաբանական պատկերը ունի մոտավորապես հետևյալ տեսքը. (տե՛ս գծանկար № 6):

ԳՄԱՆՄԱՐ ՆԾԾ

ՇԱՂԿԱԴՈՎ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

և մեծ հորեղբոր մեծ(վ) որդին (450 մվրկ)
որ պատերազմի պատճառով (40 մվրկ) դ(ը) պրո-
ցից (40 մվրկ) ցտ էր դարձ ճլաշխատելու

ԱՆՇԱՂԿԱՊ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

մեծ հորեղբոր մեծ(վ) որդին (180 մվրկ) պատե-
րազմի պատճառով դ(ը) պրոցից (յ) ցտ էր
դարձել աշխատելու

Շարակարգի մյուս հատվածը, որը ենթակա է վերլուծության, կազմված է երկու հնչատակտերից: «Եվ նրա քույրերն ու եղբայրը՝ Սոխակը, Ելենը, Վալոդը...»։ Դրանցից առաջինը սկսվում է «Եվ» շաղկապով և իր մեջ ունի նաև «ու» շաղկապը, երկուսն էլ ունեն թվարկող հնչերանգ: Մյուս հնչատակտը չունի ոչ մի շաղկապ, սակայն կարող էր ունենալ

(«Լ» շաղկապ), քանի որ հնչերանգը այդ հնչատակտում նույնպես ունի թվարկող երանգ:

Առաջին հնչատակտը անկախ է. «Լ» շաղկապն իր հնչերանգով ծառայում է նաև երկրորդ հնչատակտին. վերջինս լրացուցիչ բացահայտում, կոնկրետացում է մտցնում առաջինի բովանդակության մեջ:

Շաղկապով տարբերակը ավելի մեծ ժամանակահատված է գրավում (3210 մվրկ): Միայն «Լ» շաղկապը գրավում է 210 մվրկ ժամանակահատված, իսկ «Լ»-ն հանդես է դալիս նախորդ վանկերի հետ միաձուլվ (գրավում է 35 մվրկ ժամանակ): Առաջին հնչատակտը մյուս հնչատակտից բաժանվում է 510 մվրկ ժամանակահատված ունեցող դադարով:

Անշաղկապ տարբերակն արտասանվում է 2790 մվրկ. ժամանակահատվածում, առաջին հնչատակտը մյուսից անջատող դադարը այս տարբերակում երկու անգամ ավելի կարճ է: Նշանակալից է, որ այս հատվածում որևէ շաղկապ չկա, սակայն «Լ» շաղկապը, որ գտնվում է նախորդ հնչատակտի սկզբում, ազդում է դադարի տևողության վրա, և առաջին հնչատակտը արտասանվում է ինքնուրույն, ավարտուն հնչերանգով: Հաջորդող դադարը դառնում է ոչ թե երկրորդ հնչատակտին նախորդող դադար, այլ արտասանության ավարտ:

Հենց ելքային հնչերանգն էլ թելադրում է տևական դադար:

Երկու հնչատակտերում էլ ունենք շեշտված վանկեր, սակայն դժվար է ասել, թե որ հնչաբառերն են առավել շեշտված: Արտասանության հտհ-ը տաքածվում է համաչափ, ընդհանուր ֆոնի վրա աչքի են զարնում «քույրերն ու եղբայրը» հատվածը:

Ինչպես արդեն ասացինք «ու» շաղկապը դրսևորվում է երկու բառերի հետ միաձուլվ:

Շաղկապով տարբերակում այդ հնչաբառը արտասանվում է 1320 մվրկ տևողությամբ, անշաղկապում՝ 1140 մվրկ տևողությամբ:

Շաղկապով տարբերակում շեշտակիոր հնչաբառերը արձանագրվում են հետևյալ ցուցանիշներով. «քույրերը» — 120 հերց հտհ, 32 դբ ուժգնություն, «եղբայրը»՝ 120 հերց հտհ և 33 դբ ուժգնություն:

Շեշտ չունեցող վանկերը արձանագրվում են ամենացածր՝ 90 հերց հտհ և 28 դբ ուժգնությամբ:

Անշաղկապ տարբերակում այդ հնչաբառերն ունեն հետևյալ ցուցանիշները. «քույրերն» 135 հերց հտհ, 33 դբ ուժգնություն, «եղբայրը» — 120 հերց հտհ, 28 դբ ուժգնություն:

Այստեղ պետք է նկատել, որ «եղբայրը» հնչաբառում վերջին վանկը (րը) ունի նախորդ «բայց» շեշտակիոր վանկին շատ մոտ ձայնաբանական ցուցանիշներ:

Սա հնչերանգի ծավալման այն դեպքն է, երբ բառը կարծես ստանում է երկու շեշտ, մեկը իր հիմնականն է (բառավերջում)։ մյուսը՝ մեծ մասամբ դրան նախորդող լրացուցիչ շեշտն է։ Սա վերաբերում է հատկապես այն հնչաբառերին, որոնք վերջանում են «ը» ձայնավորով։ Վերջինս շեշտը ավելի թույլ է դրսևորում և այդ պատճառով գլխավոր շեշտակիր վանկ է դառնում «ը»-ին նախորդող վանկը։

Մյուս հնչատակտը՝ «Սոխակը, Ելենը, Վալոդը», արտասանվում է թվարկման հնչերանգով։ Այդ հնչերանգը փոխանցվում է դեռևս նախորդ հնչատակտից, որտեղ առկա էին «և» «ու» շաղկապները։ Վերջիններիս հիմնական՝ կապակցող բովանդակության փոխարին առաջին պլան է մղվում թվարկող բովանդակությունը։ Հնչատակտում շնայած կան առանձին շեշտված վանկեր (նախավերջին վանկերը), սակայն այդ հատվածներից ոչ մեկը առանձին շեշտված հնչաբառ չի դառնում։

Եվ շաղկապով, և անշաղկապ տարբերակներում արտասանության տեղությունը 1440 մվրկ է։ Շարակարգը արտասանվում է համաչափ ծավալվող հնչերանգով։ հտհ-ը շաղկապով տարբերակում ունի կայուն պատկեր՝ 100 հերց, իսկ ուժգնությունը տարածվում է 28—32 դբ սահմաններում (բարձրանում է շեշտակիր վանկերում)։

Անշաղկապ տարբերակում հիմնական տոնի պատկերը շատ քիչ է փոխվում։ հտհ-ը տատանվում է 50—110 հերցի սահմաններում, 28—32 դբ ուժգնությամբ։ համեմատաբար բարձր հաճախականություն և ուժգնություն ունեն յուրաքանչյուր բառի հիմնական շեշտակիր վանկերը։

Ամբողջ շարակարգի (երկու հնչատակտերը միասին) հիմնական տոնի հաճախականությունը շաղկապով տարբերակում ունի ընդհատվող պատկեր՝ հնչատակտերի սահմանազատման տեղում։ Մնացած մասերում արդեն ասվեց, համաչափ ծավալվող է։

Անշաղկապ տարբերակում հտհ-ը համադրյա չի ընդհատվում։ Դիտվող ընդհատումը հնչատակտերի սահմանազատման տեղում հավասար է բացահայտիչի և բացահայտյալի միջև եղած հնչերանգային դադարի, իսկ ամբողջ պատկերի համար բնորոշ է հավասար համաչափ ծավալումը։

Դիտենք դա գծանկարի վրա. (տե՛ս գծանկար № 7)։

Շարակարգը եզրափակող հնչադասությունն է «բոլորը, բոլորը, գոնե մի անգամ թերթի էին այդ դասագիրքը»։

Այն հնչադասության բովանդակային տեսակետից կազմում է ամբողջ տեքստ հնչաշղթայի նոր հաղորդումը՝ ռեման, հաղորդման գազաթիվը։ Նախորդ բոլոր հաղորդումներն իրենց միկրոթեմաներով ու միկրո-ոեմաներով նախապատրաստում էին այս հիմնական հաղորդումը։

Շարակարգում առկա են երկու հիմնական շեշտ կրող հատվածներ.
«բուրբուր» և «թերթիկ լին այդ դասագիրքը»:

Չնայած այստեղ շաղկապներ չկան, սակայն նախորդ հատվածներում եղած շաղկապների հաշվին, արտասանության քիչ ավելի երկար ժամանակահատված է գրանցվել (30 30 մվրկ):

Ինչպես նախորդ վերլուծվող հատվածներում շաղկապով տարբերակի ձայնաբանական ցուցանիշներն ավելի ցայտուն են՝ անշաղկապ տարբերակի համեմատությամբ: Ամբողջ հնչատակտի առաջին հատվածի (բուրբուր, բուրբուր) վրա նախորդող շաղկապների ազդեցությունը ավելի դգալի է:

Առաջին հնչաբառի «բուրբուր, բուրբուր» շեշտակիր վանկերում հետևյալ պատկերն ենք տեսնում. շաղկապավոր տարբերակում. 175 հերց հտհ, 32 դբ ուժգնություն և 175 հերց հտհ, 30 դբ ուժգնություն: Անշաղկապ տարբերակում նույն վանկերում գրանցվում է. 125 հերց հտհ 28 դբ ուժգնություն և 110 հերց հտհ, 25,5 դբ արտասանության ուժգնություն:

ԳՄԱՆԿԱԾ №7

ՇԱՂԿԱԴՈՎ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

և ն(ը)րա քույրեր(ը)ն ու(յ)եղբայրը (510 մվրկ)
Սոխակը (յ)եկենը վալոդը

ԱՆՇԱՂԿԱԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

նրա քույրեր(ը)ն ու(յ)եղբայրը (240 մվրկ) Սոխակը
(յ) եկենը վալոդը

Շաղկապով տարբերակում այս հնչաբառը գրավում է 930 մվրկ ժամանակահատված, անշաղկապ տարբերակում՝ 630 մվրկ ժամանակահատված:

Առաջին տարբերակում «բուրբուր, բուրբուր» հնչաբառի երկու կադմիչները միմյանցից բաժանվում են ուրոշ դադարով (90 մվրկ): Դա նույնիսկ նախորդ շաղկապների թողած հնչերանգային ազդեցության արդյունք է. այդ դադարը չկա կամ չնչին է (15 մվրկ) անշաղկապ տարբերակում:

Մյուս հնչադասության մեջ «գոնն մի անգամ թերթիկ էին այդ դասագիրքը» առանձնանում են «մի» «թերթիկ էին» և «այդ դասագիրքը» շեշտված հնչաբառերը:

Շաղկապով տարբերակում հնչատակտն ունի 1950 մվրկ տևողությոն, անշաղկապ տարբերակում՝ 1800 մվրկ տևողությոն:

Շեշտված հնչաբառերն ունեն հետևյալ ձայնաբանական ցուցանիշները. շաղկապով տարբերակում «մի» հնչաբառը արտասանվում է 120, 5 մվրկ, ունի 120 հերց հտհ, 35 դբ արտասանության ուժգնություն, «թերթել էին» 430 մվրկ տևողությոն, 105 հերց հտհ, 26 դբ ուժգնություն, «այդ»՝ 125 հերց հտհ, 120 մվրկ տևողությոն, 26 դբ ուժգնություն, «դասագիրքը»՝ 600 մվրկ արտասանության տևողությոն, 150 հերց, հտհ, 9 դբ ուժգնություն:

Անշաղկապ տարբերակում. «մի»՝ 90 մվրկ տևողությոն (հետո հետևում է շատ կարճ դադար՝ 60 մվրկ), 105 հերց հտհ, 27 դբ ուժգնություն, «թերթել էին» 480,5 մվրկ տևողությոն, 110 հերց հտհ, 25 դբ ուժգնություն, «այդ»՝ 120,5 մվրկ արտասանության տևողությոն, 100 հերց հտհ, 25,5 դբ ուժգնություն, «դասագիրքը»՝ 480, 5 մվրկ տևողությոն, 150 հերց հտհ, 9 դբ ուժգնություն:

ԳՄԱՆԿԱՐ № 8

ՇԱՂԿԱԴՈՎ ՏԱՐԲԵՐԱԿ (նկատի ունենք ամբողջ տեքստը)

բոլորը (60 մվրկ) բոլորը գոնեմի անգամ
թերթել էին այդ (դ) աս ա գիրքը

ԱՆՇԱՂԿԱԴ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

բոլորը բոլորը գոնեմի անգամ թերթել
էին (15 մվրկ) այդ (դ) աս ա գիրքը

Ինչպես տեսնում ենք ձայնաբանական տվյալներից այս դեպքում հնչատակտերում շաղկապով շարակարգի շեշտվող հնչաբառերի ցուցանիշները հիմնականում (բացի մեկից՝ «թերթել էին», որտեղ համարյա հավասար են) բարձր են անշաղկապ տարբերակի համեմատությամբ: Մեկ անգամ ևս սա ցույց է տալիս, որ շաղկապների առկայությունը հընչերանգի վրա թողնում է իր որոշակի ազդեցությունը, խոսքը դարձնում է ձգված, խոսքի միավորների ստորադասությունը և կախվածությունը մեկը մյուսից դրսևորվում են ավելի ցայտուն:

Անշաղկապ տարբերակում խոսքի միավորներն ավելի անկախ ինքնուրույն հնչերանգ ունեն, ասես միմյանցով քիչ պայմանավորված:

Դիտենք գծանկարը (տե՛ս գծանկար № 8):

Փորձառական նյութի ձայնաբանական քննությունը հնարավորություն է տալիս անելու հետևյալ եզրակացությունները:

1. Կատարելով տեքստ-հնչաղթայի կամ շարակարգի վերլուծություն և դիտելով շարակարգը որպես օբյեկտիվ իրականության հարաբերություններ արտահայտող օղակ, մենք գտնում ենք, որ վերլուծությունը պետք է կատարել անպայմանորեն իմաստավորված, օբյեկտիվ իրականության կապերն ու օրինաչափությունները արտացոլող, տվյալ լեզվական իրադրության մեջ նվազագույն իմաստային հաստատվածների սահմաններում: Այդ պրոցեսում որպես մեկնակետ նկատի է առնվում մարդու ուղեղի այն յուրահատկությունը, որ վերջինս միշտ ընկալում և անջատում կամ առանձնացնում է իմաստավորված, հնարավորին չափ միաձուլյ, օբյեկտիվ իրականության հարաբերություններ արտահայտող միավորներ: Սա ուղեղի՝ իրականության կապերը խորապես ընկալելու և վերարտադրելու ունակությունն է:

2. Հայ լեզվաբանության մեջ ընդունված արտասանվածքի վերլուծությունը, որը մենք առաջադրում ենք անվանել շարակարգի վերլուծություն (քանի որ այն ուղղակիորեն ենթադրում է հնչական միավորների շարքի վերլուծություն), պետք է կատարվի վերը նշված հիմքի վրա. վերլուծվող լեզվական նյութը պետք է լինի նվազագույն, իմաստավորված, ռեալ իրականության կապեր և օրինաչափություններ արտահայտող օղակ:

3. Հնչերանգի որպես շարակարգը ամբողջացնող, կապակցող միջոցի բացահայտման համար ընտրվել է բարդ կառուցվածքի տեքստ-հնչաղթա, որտեղ առկա են շաղկապներ, և համեմատական զուգահեռներ են անցկացվել նույն տեքստի անշաղկապ տարբերակի հետ: Տեքստը ենթարկելով ակտուալ հատույթավորման, մենք ստացել ենք շարակարգի ավելի փոքր իմաստավորված օղակներ՝ նախադասության-հնչադասություններ, շարույթ-հնչատակտեր, վերջապես բառ-հնչաբառեր, որոնք մի դեպքում ունեցել են շաղկապային կապակցություն (շաղկապով տարբերակ), մյուս դեպքում՝ անշաղկապ կապակցություն (անշաղկապ տարբերակ): Այս վերջին տարբերակում ուշադրության կենտրոնում եղել է շաղկապների փոխարինող դադարը, որպես հնչերանգը ներկայացնող և շարակարգը կապակցող կարևորագույն գործոն:

4. Փորձառական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ բարդ նախադասություններում շաղկապներից առաջ նկատվում է արտասանության հիմնական տոնի բարձրացում, որը ենթադրում է մտքի անավարտություն, այն շարունակելու հնարավորություն:

Սա բնորոշ է հատկապես ստորադասական շաղկապներին:

Նույն հատվածների անշաղկապ տարբերակում նկատվում է տոնի հավասար ծավալում:

5. Հնդունելով այն, որ շաղկապներն իրենց հնչերանգային բովանդակությամբ կարող են լինել բազմադան, մենք մեր ուսումնասիրության նյութի մեջ դասդասել ենք օգտագործվող շաղկապները՝ (թվարկող, բացահայտող, պատճառ-հետևանք արտահայտող) և եկել ենք այն եղրակացության, որ թվարկող շաղկապներին նախորդող հնչատակտում նկատելի է հիմնական տոնի բարձրացում և դադար: Ինքը՝ շաղկապը հաճախ հանդես է գալիս շարակարգի մյուս անդամների հետ ձուլված:

Նույն հնչատակտի անշաղկապ տարբերակում բարձրացող տոնի փոխարեն առկա է խաղաղ ծավալվող տոն, իսկ դադարը դառնում է նվազադուլն:

Պատճառ-հետևանք կամ լրացուցիչ բացահայտում արտահայտող (հիմնականում ստորադասական բնույթի) շաղկապներին նախորդող հատվածներում դադարը ավելի մեծ է լինում, իսկ շարակարգի հնչերանգը արտահայտում է անավարտություն, լուծում պահանջող:

6. Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ շաղկապով նախադասությունները երկարաշունչ են և հաճախ ծանրառճ, մինչդեռ սրանց անշաղկապ տարբերակին բնորոշ է ոչ միայն ավելի հատուկ, նպատակասլաց հնչերանգ, այլև փոքր ծավալ:

Շաղկապներին փոխարինող դադարները խոսքը դարձնում են հատուկ, կտրուկ: Սա ավելի բնորոշ է գիտական տեքստին:

Մյուս ոչ պակաս կարևոր հանգամանքն այն է, որ անշաղկապ խոսքում, որտեղ հնչերանգի դերը կրկնապատկվում է, տեքստ-հնչաշղթայի ակտուալ հատույթավորումը ավելի հստակ է կատարվում, որի հետևանքով տրվածի և տրվողի սահմանաբաժանումն ու առանձնացումը առավել ճշգրիտ պատկեր է ստանում:

Այսպիսով՝ հնչերանգի շարակարգը ամբողջացնող և կապակցող գործառնությունը խիստ կարևոր դործոն է ինչպես ձայնաբանական վերլուծության, այնպես էլ նրա լեզվական իմաստային վերլուծության տեսանկյունից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- 1 Աղայան Է. Բ. Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1967, էջ 112:
- 2 Աբավյան Ա. Մ. Պարզ նախադասության հնչերանգը, Երևան, 1977, («Ժամանակակից հայերենի հնչերանգը» ժողովածու):
- 3 Քոխմախյան Ռ., Խաչատրյան Ս., Զախարյան Ն. Հայերենի խոսքի տեմպը, Լրաբեր, 1974, № 6:
- 4 Լեզվի և ոճի հարցեր, Երևան, 1975, № 3, 1978, № 5, Հնչերանգը և շեշտը հայերեն

- նում, Երևան, 1978, Գ. Բ. Զափուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974 և այլն:
- 5 Լեզվի և ոճի հարցեր, Երևան, 1975, № 3, էջ 167—189:
- 6 Մարինոյան Հ. «Մեր վաղըր» ժողովածու, Երևան, 1978, էջ 113:
- 7 Զափուկյան Գ. Բ. Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974:
- 8 Սևակ Գ. Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955:
- 9 Քոսյան Վ. Ա. Ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծության հարցեր, Երևան, 1976:
- 10 Адамец П. Порядок слов в современном рус с ком языке, Прага, 1966.
- 11 Артёмов В. А. Психология речевой интонации, лекции к спецкурсу, I и II ч., М., 1976.
- 12 Артёмов В. А. Принципиальное положение метода структурно-функционального анализа речевой интонации, Сб. Звуки, слоговой акцент, интонация, Вильнюс, 1972.
- 13 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955.
- 14 Брызгунова Е. А. О смысловразличительных возможностях русской интонации, В. Я. 1971, № 1.
- 15 Крушельницкая К. Г. К вопросу о смысловом членении предложения, В. Я., 1956, № 5.
- 16 Матезиус В. О. О так называемом актуальном членении предложения, П. Л. К., М., 1967.
- 17 Мартин А. Основы общей лингвистики, Новое в линг., вып. 3, М., 1963.
- 18 Николаева Т. М. Фразовая интонация слав. языков, М., 1977.
- 19 Пешковский А. М. Русский синтаксис в науч. освещении, изд. 7, М., 1956.
- 20 Пешковский А. М. Избранные труды, М., 1959.
- 21 Пешковский А. М. Грамматика и интонация, М., 1949.
- 22 Распопов И. Г. Актуальное членение предложения, Уфа, 1961.
- 23 Реформатский А. А. Введ. в языкознание, М., 1955.
- 24 Фортунатов Ф. Ф., О преподавании грам. руссокого языка в сред. школе, Избранные труды, т. 2, М., 1957.
- 25 Щерба Л. В. Фонетика франд. языка, М., 1948.
- 26 Daneš F., Sentence intonation from a functional point of view, word, v. 16, № 1, 1960.
- 27 Faure G., Contribution á l'étude du status phonologique des structures prosodematiques. Prosodic tenture analytique. Ottawa, 1970.
- 28 Karcevickij S., Sur la phonologie de la phrase. T. G. C. p. IV. 1931.